

שעור ו: בל יראה ובל ימצא: בעלות ורשות

פסחים ה' ע"ב – ו' ע"א, כח ע"א – כט ע"ב, ל' ע"ב – ל"א ע"ב

במדרשי ההלכה למדו מההדגשה של התורה על "לא יראה לך" ו"לא ימצא בבתים", שיש סיוג לאיסור בל יראה ובל ימצא, הן מבחינת הבעלות והן מבחינת הרשות. אין עוברים על בל יראה ובל ימצא אם החמץ אינו 'שלך' ו'ברשותך'. מקרים מורכבים שבהם יש הבחנה בין הבעלות לבין הרשות, או שהבעלות ורשות אינם גמורים, הם מקרים המעוררים ספק ומחלוקת, והם גם מאפשרים לבחון בפרוט את ההגדרות המדויקות של הפטור ואת המשמעות שלו. בכלל זה: חמץ של ישראל ברשות נכרי, חמץ של נכרי ברשות ישראל, פקדון של חמץ או חמץ בנכס מושכר. ההשלכה המעשית הבולטת ביותר של הלכות אלו היא בדין מכירת חמץ. שעור זה יעסוק ביסודות איסור 'בל יראה' ו'בל ימצא', בהשלכותיו המעשיות ובהיבטים הרעיוניים שלו.

עיקרי השעור

- א. **ישראל ונכרי וחמצם בפסח – סקירה ראשונית:** במקורות התנאים נראה שיש שני גורמים הקובעים את איסור בל יראה ובל ימצא: הבעלות הקניינית של האדם על החמץ, והמצאותו ברשותו. כשעובר על בל יראה ובל ימצא, נאסר החמץ בהנאה גם אחרי הפסח.
- ב. **אינו יכול לבערו:** במדרשי ההלכה ניכר שיש מגמות שונות להגדרת החמץ האסור, הנובעות מהפער בין הפסוקים. יש הבדל במשמעות בין "לא ימצא" ל"לא יראה", בין "בבתים" לבין "בכל גבולך" ויש לשים לב לכך שהדגשת ה"לך" מופיעה בפסוקי "לא יראה" בלבד.
- ג. **העתקת האיסורים והשוויותם:** קיימת מגמה מחברת, המבקשת לגבש הלכה אחידה לבל יראה ובל ימצא ולהעביר, בהיקף או בגזרה שווה, את גדרי האיסור באופן אחיד בלא הבחנה בין שני הלאוים.
- ד. **נכרי שכבשתו** הקושי הפרשני של הגמרא להסביר את המשפט בברייתא בעניין נכרי שכבשתו ושלא כבשתו, מעיד על קושי ממשי המצוי בהרחבת פטור ה"לך" על כל חמצו של גוי, גם כשהוא ברשות ישראל.
- ה. **פקדונות:** הדיון המורכב בדין פקדונות ומשכונות, של ישראל ברשות הגוי ושל הגוי ברשות ישראל, מעיד על הבעייתיות שיש ביצירת קו גבול ברור בין המותר והאסור בתחום הבעלות.
- ו. **חמצו של נכרי בחצרו של ישראל:** הדיון המורכב בענין חמצו של נכרי בחצרו של ישראל, מעיד על הבעייתיות שיש ביצירת קו גבול ברור בין המותר והאסור בתחום הרשות.
- ז. **בעלות ורשות:** ההרכבה של שני המסלולים, מסלול הבעלות ומסלול הרשות, למישור הלכתי אחד, יצרה את המורכבויות של החילוקים והמחלוקות, מימי התנאים ועד האחרונים, בגדרי בל יראה ובל ימצא.
- ח. **"ייחד לו בית" – בין בעלות, אחריות ורשות:** דיון בדברי הרמב"ן בסוגיה, המצביע על הקשיים שנתקלו בהם הראשונים בהשווית כל המקורות לכלל שיטה אחידה. הרמב"ן עצמו בחר להעמיד את עיקר ההבחנה על יסוד הרשות, ולדבריו, חמץ של ישראל שברשות הגוי, אין עוברים עליו מן התורה בבל יראה ובל ימצא. קיימת נטיה להפריד בין מושגי הבעלות והרשות בשאר תחומי ההלכה לבין אלו של חמץ בפסח.
- ט. **מכירת חמץ:** תולדות ההלכה של מכירת חמץ, מן המשנה ועד ימינו, מצביעים על תהליך של התפשטות ההיתר של מכירת חמץ. ראשיתו במעשה מכירה ממשי, שיש בו גם סילוק של הבעלות וגם הוצאה מרשות ישראל, וסופו בטקס סמלי למדי, שבו גם המכירה וגם ההוצאה מן הרשות נראות פיקטיביות לגמרי.
- י. **בין ישראל לעמים:** התקבעותו של טקס "מכירת חמץ" כמרכיב משמעותי בהכנות לפסח בכל בית בישראל, מחייבת הסבר רוחני. נראה, שהמכירה לגוי נתפסת כסמל לביטול ההבחנה בין ישראל לעמים שהיא עניינו המרכזי של פסח ויציאת מצרים: "לבא לקחת לו גוי מקרב גוי". והיא ענף של "וכל ערל לא יאכל בו". בכך מוסברת גם החשיבות והמרכזיות של הדיון הכללי בהבחנה בין חמצו של ישראל וחמצו של גוי במסכת פסחים.

א. ישראל ונכרי וחמצם בפסח – סקירה ראשונית

המשנה בפרק השני של מסכת פסחים עוסקת בהבחנה בין חמצו של ישראל לחמצו של גוי, בפסח ולאחריו: חמץ של נכרי שעבר עליו הפסח מותר בהנאה ושל ישראל אסור בהנאה שנאמר: "לא יראה לך שאור".¹ נכרי שהלוח את ישראל על חמצו אחר הפסח מותר בהנאה, וישראל שהלוח את הנכרי על חמצו אחר הפסח אסור בהנאה.² חמץ שנפלה עליו מפולת הרי הוא כמבוער רבן שמעון בן גמליאל אומר כל שאין הכלב יכול לחפש אחריו:³ כמו במשנה א', המשנה משתמשת ב"אסור בהנאה" ו"מותר בהנאה" אחרי הפסח כמדד לעבירה על איסור בל יראה ובל ימצא בפסח עצמו. בכך מוסבר מדוע דין חמץ שנפלה עליו מפולת מופיע כהמשך רצוף לחמצו של נכרי – המשותף להם, שאת שניהם אין חייבים לבער מן הבית בפסח. ולכן אינם נאסרים אחרי הפסח. להלן יתבאר, שבמדרש ההלכה למדים את שני הפטורים הללו ממקום אחד. יתכן והדבר רמזו כבר במשנה, שהביאה את הפסוק "לא יראה לך" כמקור להיתר חמץ של נכרי, ואפשר שהוא משמש גם מקור להיתר חמץ שנפלה עליו מפולת, שגם הוא אינו נראה.

התוספתא עוסקת בהרחבה, בעקבות המשנה,⁴ בחמץ שנאסר באכילה ובהנאה אחר הפסח.⁵ העקרון המונח ביסוד ההלכות נגזר מן המשנה, והוא: ש"חמץ שעבר עליו הפסח אסור בהנאה", ושמובנו של "עבר עליו הפסח" הוא שהחמץ היה בידי אדם מישראל באופן אסור. מתוך ההלכות המתייחסות לחמץ שאחרי הפסח, אפשר להסיק מה היה דינו של החמץ בפסח בהיותו ביד ישראל. בתוספתא רשימת דוגמאות מפורטת והיא מהווה מעין מבוא לאפשרויות השונות של יחסי הבעלות הממונית והמיקום הממשי של החמץ, בין ישראל לנכרי. נפתח את השעור בסקירת הדוגמאות המובאות בתוספתא.

הבעלות על החמץ

שתי ההלכות הראשונות מתמקדות בענין הבעלות:

הלכה ט: נכרי שהלוח את ישראל על חמיצו, אמר לו: אם לא באתי עד הפסח הרי הוא מכור לך, מותר באכילה ואין צריך לומר בהנאה.⁶ הלכה י': ישראל שהלוח את נכרי על חמיצו, ואמר לו אם לא באתי קודם לפסח הרי הוא מכור לך אחר הפסח אסור בהנאה ואין צריך לומר באכילה.⁷

בהלכות אלו מדובר על קנין גמור. משהגיע הפסח והלווה לא החזיר את ההלוואה, עובר המשכון לבעלות המלוה. אם המלוה הוא נכרי, המשכון שהיה של ישראל הופך לחמצו של הנכרי ומותר, וכן להיפך. הלכות אלה עוסקות בבעלות בלבד ואין בהן התייחסות לשאלה היכן היה מקומו של החמץ. הסברה הפשוטה היא שהמשכון מונח אצל המלוה, ולכן קיים מתאם בין הבעלות והמיקום של החמץ. ההיתר הפשוט הוא כאשר החמץ נמכר

¹ הרמב"ם ובעקבותיו הרע"ב הסבירו שהפסוק הוא המקור לאסור: בגלל שעבר על לא יראה לך קנסו ואסרו את חמצו אחר הפסח. אולם להלן נראה במדרשי ההלכה ובגמרא שהפסוק משמש גם מקור להתר: "לך" ולא של אחרים. (כט ע"ב). הדבר תלוי בשאלה אם איסור ההנאה מן החמץ אחר הפסח הוא רק קנס מדרבנן, או שיש איסור מן התורה הנובע מחובת ההשבתה והסילוק של החמץ קודם לפסח והופך אותו לאיסור הנאה, כמבואר בשעור הקודם. הסוברים שאין איסור ההנאה מן התורה, אינם זקוקים לפסוק שיתיר את חמצו של גוי מן התורה.

² קיימת במשנה גם גירסה הפוכה: בנכרי שהלוח – אסור בהנאה, וישראל שהלוח – מותר בהנאה. כך היה כתוב בכת"י קויפמן ופרמה ותוקן. עי' רי"ן אפשטיין מבוא לנוסח המשנה עמ' 714 – 715 וח"י לוי, מחקרים עמ' 81. לפי גירסה זו, כשהחמץ של יהודי נמצא אצל הנכרי – עובר עליו, כי הבעלות של ישראל, ולהפך, כשהחמץ של נכרי נמצא אצל ישראל, אינו עובר עליו, כי הבעלות של נכרי. זו שיטה שמעמידה את עיקר איסור בל יראה ובל ימצא על הבעלות, כפי שיבואר להלן. ח"י לויין הרחיב בביאור הסוגיה ב"מחקרים" לא הערתי בהמשך בכל מקום על היחס בין דברינו לדבריו. עי': ח.י. לויין, חמץ של נכרי, בתוך מחקרים במכילתא ובמשנה פסחים ובבא קמא, תל אביב 1971 עמ' 76 – 101.

³ משנה פסחים ב ב-ג. בדרך כלל נאמרים השעורים על "בל יראה ובל ימצא" כבר בדפים הראשונים על המסכת, אם בעקבות דיוני הראשונים על המשנה, או הדיונים בדפים ד-ה בגמרא על חובת ההשבתה ואיסור המצאות החמץ, הסוגיה הזאת מובאת בהמשך שעורנו ונדונה בהרחבה. שעורנו בנושא זה, נקבע לתחילת פרק שני, מכיון שהמיקום העיקרי של הנושא במשנה ובתוספתא הוא כאן, וגם התלמודים עוסקים בו בפרקנו. כדאי לעיין בנושא אחרי הכרות עם מכלול הסוגיות העוסקות בו, גם אם יש סוגיה המטרימה אותו לפרק הראשון.

⁴ פסחים ב משנה ב

⁵ עניינו של איסור זה נדון בשעור הקודם, שעור ה'. על איסורי אכילה והנאה.

⁶ מן המשנה מובן שהכוונה היא שמותר באכילה ובהנאה אחרי הפסח.

⁷ תוספתא פסחים פרק ב'

ממש לגוי לפני הפסח ומונח ברשותו, והאיסור הפשוט הוא כאשר החמץ נמצא בידי ישראל ובעלותו, במהלך הפסח.⁸

מיקומו של החמץ

ההלכה הבאה מתמקדת במיקום החמץ:

הלכה יא: נכרי שבא לביתו של ישראל וחמץ בידו אין זקוק לו לבערו. הפקידו אצלו חייב לבער. ייחד לו בית בפני עצמו אין זקוק לו.

בכל המקרים של הלכה זו, מדובר בחמץ שנמצא בבעלותו של הנכרי. הנכרי נכנס לרשותו⁹ של ישראל וחמצו איתו. הוי אומר: חמץ בבעלות נכרית ממוקם בבית ישראל. הברייתא מציגה שלש אפשרויות: כאשר חמצו של הנכרי בידו, נחשב החמץ כמצוי לגמרי ביד הנכרי, ואין הישראל עובר עליו למרות שנמצא בחלל רשותו. אם החמץ מופקד אצל הישראל, אף על פי שאינו שייך לו, מכיון שהוא ברשותו חייב לבערו. כאשר החמץ מופקד אצל הישראל, אבל הוא "ייחד לו בית", אזי אינו נחשב ברשותו, ופטור מלבערו. לא ברור מלשון הברייתא, אם "ייחד לו בית" מכוון אל הנכרי או לחמץ. ואם בכלל יש משמעות להבחנה הזאת. בכל אופן, לפי פשוטה, הברייתא הזאת אינה עוסקת כלל בשאלת בעלות, ובכל שלשת המקרים הבעלות של הנכרי היא גמורה. גם הלשון "הפקידו" אינה מכוונת, על פי פשוטה, להלכות פקדונות ולדיני שומרים וקבלת אחריות, אלא לתאור העובדה המעשית שהנכרי הניח את החמץ ברשות הישראל והלך לו. מקרים אלו שבהם הבעלות של הנכרי ברורה מאפשרים יצירת הבחנות בגדרי הרשות. ושלשה הם, מן הקל אל החמור: החמץ ביד הנכרי, החמץ מופקד אצל ישראל בבית שיוחד לו – לחמץ או לנכרי, והחמור משלשתם, כאשר החמץ מופקד אצל הישראל ונמצא ברשותו הגמורה של הישראל. לא ברור מלשון התוספתא שיעורו של האיסור וחיובו הביעור במקרה כזה, האם ממש עובר על איסור תורה, של "בל יראה ובל ימצא" או שזה רק סייג מדרבנן.

התוספתא עוברת כביכול מבלי משים, מדין אודות ההלכות של חמץ הנכרי שעבר עליו הפסח לבין הלכות העוסקות בחמץ של נכרי בפסח עצמו. ניכר, שדין חמץ שעבר עליו הפסח נגזר ישירות מאיסור "בל יראה ובל ימצא". כלומר, חמץ שעוברים עליו בבל יראה ובל ימצא מחייב השבתה, ואם לא השביתוהו ועברו עליו בבל יראה, אזי הוא נאסר עולמית, גם אחרי הפסח. לא נראה שמדובר כאן בקנס, אלא בפגם מהותי בגוף החמץ, שנהיה לממשות – חפצא – של איסור.

מכירת חמץ פיקטיבית

הלכה יב: ישראל וגוי שהיו באין בספינה וחמץ ביד ישראל, הרי זה מוכרו לנכרי ונותנו במתנה, וחוזר ולוקח ממנו לאחר הפסח ובלבד שיתנו לו במתנה גמורה.

הלכה יג: רשוי ישראל שיאמר לנכרי עד שאתה לוקח במנה קח במאתים, שמא אצטרך ואבוא ואקח ממך אחר הפסח.

ההלכות הקודמות עסקו בחמצו של נכרי, ואילו שתי ההלכות הללו עוסקות בחמצו של ישראל. התוספתא אינה דנה באפשרות שהישראל יפקיד את חמצו אצל הנכרי, שהיא ניגודה של האפשרות שהזכרה בהלכות הקודמות – חמצו של הנכרי ביד הישראל. הישראל נדרש למכור את חמצו לנכרי והאפשרות של הפקדה בלבד לא מספקת. כפי שהמקרה מתואר, ברור שמטרת המכירה היא על מנת שלא יצטרך לבער את החמץ קודם הפסח ויוכל לשוב ולהשתמש בו אחרי הפסח. נדרשת מכירה גמורה, אך התירו סוג של "הערמה" שיבטיח שהנכרי יעדיף למכור לישראל בחזרה את החמץ אחרי הפסח. הישראל תובע מן הנכרי מחיר כפול, כך שה"עיסקה" לא תשתלם לו והוא יעדיף למכור חזרה את החמץ אחרי הפסח.

שתי הלכות אלו הן המקור למנהג המקובל עד היום של "מכירת חמץ".

אפשר לומר, שהצבת ההלכה במקרה של הליכה בספינה עשויה לרמז לכך שהסדר זה אינו רצוי בתנאים רגילים, כאשר הישראל נמצא בביתו ויכול לבער את החמץ. בספינה, קיימת אפשרות שאם ישרוף את חמצו לא יהיה לו אחרי הפסח מה לאכול. או כשהישראל מחזיק בחמץ כסחורה, וברצונו למכרה במקום שאליו הוא

⁸ בגמ', בבלי ל"א א', מובאת ברייתא דומה, שבה מחלוקת תנאים בהלכות אלו. הגמרא מפתחת דיון מורכב אודות מצב הבעלות הממונית על משכון וגבית מלוה, כפי שיוסבר להלן. אבל נראה שבתוספתא מדובר על מצב פשוט יחסית של בעלות ורשות תואמות.

⁹ המונח "רשות" בסוגייתנו משמש בדרך כלל למיקום. כמו בהלכות נזיקין: רשות הניזק ורשות המזיק. כאן: רשות הגוי ורשות הישראל. כפי שיתבאר להלן.

מפליג, ואם יצטרך לבער את כל החמץ, יפסיד ממון רב. אפשר לומר גם שייחודה של הספינה הוא גם בכך שאינה בבעלות ישראל ולכן החמץ לא ממש נמצא ברשותו במשך הפסח.

ב. אינו יכול לבערו

מדרשי ההלכה אמורים ליתן טעם לדין, תוך כדי שהם מסמיכים אותו למקורות בכתוב. אפשר להצביע על שני קוים במדרשי ההלכה בסוגייתנו, אחד בא לידי ביטוי במכילתא דר"י, והשני במכילתא דרשב"י.¹⁰ נפתח במכדר"י:

"שבעת ימים שאר לא ימצא בבתיכם".¹¹ "ולא יראה לך חמץ ולא יראה לך שאר בכל גבלך".¹²

"בבתיכם" למה נאמר? לפי שנאמר "בכל גבולך" שומע אני כמשמעו, תלמוד לומר "בבתיכם" מה בתיכם ברשותכם אף גבולך ברשותך. יצא חמצו של ישראל שהוא ברשות נכרי אף על פי שיכול לבערו אבל אינו ברשותו. יצא חמצו של נכרי שהוא ברשות ישראל וחמץ שנפלה עליו מפולת אף על פי שהוא ברשותו אבל אינו יכול לבערו.¹³

דרשת המכילתא מתמקדת בשאלת ה"רשות". "מה ביתכם ברשותכם – אף גבולך ברשותך". נראה, שהמושג של "רשות" מתייחס למיקומו של החמץ. כאשר החמץ של ישראל נמצא ברשות נכרי אינו חייב לבערו, ואילו כאשר החמץ של הנכרי נמצא ברשות הישראל, הוא דומה לחמץ שנפלה עליו מפולת, אמנם, היה מקום לדרוש לבערו, אבל אי אפשר מכיון שיד האדם אינה מגעת כביכול אל החמץ ולכן הוא פטור מלבערו. לפי הדין הראשון, יכול הישראל להפקיד את חמצו אצל הגוי בפסח, או אפילו להניחו ברשותו של הנכרי מבלי לבצע הפקדה פורמלית, ואינו נאסר בכך. מאידך גיסא משמע, שחמץ שהוא בבעלות הנכרי, יכול להמצא ברשות הישראל בלי הגבלה, מכיון שאין בידו לבערו.

במבט ראשון, התוספתא שונה מן המכילתא בשנים. מן התוספתא משמע שלא די להפקיד את החמץ ביד הנכרי בפסח וחייבים למכרו ממש. ומאידך גיסא, כאשר החמץ של הנכרי נמצא ברשותו של הישראל, צריך לייחד לו בית או לתתו ביד הנכרי עצמו, ולא די בבעלות של הנכרי.

העמדה של המכילתא מבוססת על כך ש"בבתיכם" ממעט לגמרי את מה שברשות הגוי מאיסור בל יראה ובל ימצא, ושמה שאינו שייך לישראל אינו נכלל במצות הביעור.

עם זאת, בשאלת הבעלות, לא משמע מן המכילתא שהיא פוטרת חמץ של נכרי מבלי יראה באופן מהותי, כמו התוספתא. הרושם הוא, שהפטור בחמץ של נכרי דומה לפטור של חמץ שנפלה עליו מפולת. יש בעייה מעשית לבערו כי אי אפשר להגיע אליו ולבערו. אם בשל המפולת או בשל הבעלות הזרה. הפטור של הבעלות הזרה אינו מתייחס לאיסור החמץ ישירות, כמו שמשמע מן התוספתא, אלא רק לאי-יכולת של הישראל לבערו. אמנם יש בכך צד קולא, שחמץ של נכרי ברשות ישראל אפילו לא ייחד לו בית, אינו חייב לבערו.¹⁴

דרשה מקבילה לדרשה זו נמצאת בהמשך הפסוקים, ומציגה את הפן השני של הדרשה, כתמונת ראי:

"בכל גבולך" למה נאמר? לפי שנאמר "שאר לא ימצא בבתיכם" שומע אני כשמועו? תלמוד לומר: "בכל גבולך" [א"כ למה נאמר בבתיכם] מה ביתך ברשותך, אף גבולך ברשותך. יצא חמצו של ישראל שהוא ברשות נכרי, אע"פ שהוא יכול לבערו אבל אינו ברשותו, יצא חמצו של נכרי שהוא ברשות ישראל וחמץ שנפלה עליו מפולת אע"פ שהוא ברשותו אבל אינו יכול לבערו.¹⁵

בין "בבתיכם" לבין "בכל גבולך" יש פער. בתיכם, במובנו המצומצם, משמעו רק הבית, ולא הרחוב והעיר. גבולך במובנו הרחב – משמע כל המדינה. והדרשה משלבת: מ"בתיכם" למדים שצריך שיהיה ברשותו של ישראל ולא

¹⁰ דיון מקיף וממצה בסוגיה זו נערך על ידי ר"ד הנשקה במאמר: "חמץ של אחרים: פרק בתולדות ההלכה". בתוך: תעודה, טז-יז (תשס"א) עמ' 155 – 202. לפניו עסקו בסוגיה י.ד. גילת במאמרו "חמץ של אחרים ושל גבוה", נדפס מחדש בספרו "פרקים בהשתלשלות ההלכה, רמת גן תשנ"ב, עמ' 135 – 140.

¹¹ שמות יב, יט.

¹² שמות יג, ז.

¹³ מכדר"י פסחא בא פרשה י

¹⁴ לגישה הזאת יש שריד בגמרא: מימרת רב שצריך רק הפרדת מחיצה, ובפוסקים: דעת הרמב"ן שאין עוברים מדאורייתא על חמץ של ישראל שביד נכרי. הרמב"ן (בפירוש התורה) הסתמך במפורש על המכילתא הזאת. ועי' להלן.

¹⁵ מכדר"י פסחא בא פרשה יז

נוסח הדרשות כאן הוא כנוסח הפנים במהדורת הורוביץ-רביץ. בנוסח כתבי היד יש חילופים המחייבים דיון נפרד. ואכמ"ל.

ברשות נכרי, ומ"כל גבולך" למדים הרחבה, שהאיסור אינו מוגבל לביתו של אדם אלא לכל מקום שהוא ברשותו, כל עוד הוא יכול לבערו. הדין שאם החמץ ברשותו ואינו יכול לבערו, אם מסיבה ממונית: הממון שייך לגוי, אם מסיבה מעשית" נפלה עליו מפולת, אינו נובע, לכאורה, מפסוקי הדרשה, אלא אם נפרש ש"אינו יכול לבערו" הוא סוג של "אינו ברשותו", ונתמעט מ"בתיכם"

נראה, שהמכילתא¹⁶ והתוספתא מייצגות שתי גישות שונות בתכלית. בעיני המכילתא, המוקד של הלאו הוא הרשות, ואילו בעיני התוספתא, המוקד הוא הבעלות. מן המכילתא משמע עוד, שאיסור בל יראה ובל ימצא נגזר ממצות עשה דתשבינו. חוסר היכולת להשבית ולבער פוטר מלאו דבל יראה. לכן – הפטור במפולת איננה מפני שהחמץ אבד והתבער, אלא מפני שאי אפשר לבערו. וכן גם בחמץ של נכרי, אין זה פגם מהותי בחמץ, שהבעלות הנכרית פוטר את הישראל מן הלאו, כי לא נצטוו על חמץ של נכרי. אלא רק חסרון מעשי: כיון שאי אפשר לבערו, אין עוברים עליו. מעין "אריא הוא דרביע עליה", אך אין הוא מוצא מהותית מכלל חמץ.

שיטה מורכבת מותר נמצא במכילתא דרשב"י:

"שאר לא ימצא בבתיכם" מכלל שנאמר "לא יראה לך שאר"¹⁷ יכול אי אתה רואה לאחרים? ת"ל "לך", לך אי את רואה, רואה אתה לאחרים.

לכאורה הכוונה היא שמותר לראות חמץ של "אחרים", ומן המשפט הבא ברור שה"אחרים" הם גויים: יכול לא דבר הכתוב אלא בגוי שלא כיבשתו, אבל גוי שכיבשתו והשכרתה לו ביתך ושורוי עמך בחצר שלך מנין? תלמוד לומר: "שאר לא ימצא בבתיכם".

ממבנה המשפט משמע שאין הבדל בין גוי זר לגוי שמצוי תחת ידו של הישראל, אולי אפילו עבד, אם כי לא עבד כנעני במובן ההלכתי, שהרי זה חייב במצוות כאשה ואף הוא אסור בחמץ בפסח. כיצד לומדים מהפסוק את המסקנה שכל גוי במשמעו? ה"לך" בפסוק הקודם אינו מספיק לכך, ויתכן שהלימוד הוא מ"ימצא בביתכם" בדרך כלשהי המוציאה את חמצו של נכרי מן ההיות בבתיכם, אולי כדרשת המכילתא דלעיל – מה ביתכם ברשותכם וכו'.

ועדיין אני אומר: שבבית - אסור בכל יראה ובבל ימצא, ושל אחרים מותר. שבשדות - מותר להטמין ולקבל פקדון, ושל אחרים יהא אסור. ת"ל "שאר" "שאר" לגזירה שוה מה שאר האמור להלן לך ולא לאחרים אף שאר האמור כאן לך ולא לאחרים. ומה שאר האמור להלן הרי הוא בכלל בל יראה ובל ימצא אף שאר האמור כן הרי הוא בכלל בל יראה ובל ימצא.

הרעיון העולה מן הקטע הזה הוא להבחין בין האיסור "בבתיכם", לבין האיסור "בכל גבולך" שהוא השדות. מכיון שהאיסור בבתיכם הוא "לא ימצא" והאיסור בכל גבולך הוא "לא יראה" מציע המדרש להבחין ביניהם. בבית אסור ש"ימצא לך" ולכן זה מותנה בבעלות, ואילו בשדות האיסור הוא "לא יראה לך" ולכן אסור שייראה גם חמץ של אחרים, אבל אם החמץ מוטמן – אפילו שלך וברשותך, אינו נראה ויהיה מותר?

רבן שמעון בן גמליאל אומר: והלא בכלל בל יראה (ו)בל ימצא היה, מה ת"ל לא ימצא? את שמצוי לך את זקוק לבערו את שאין מצוי לך (א) אתה זקוק לבערו: מיכן אתה אומר: חמץ שנפלה עליו מפולת או שנפלה לתוך הבור או לתוך הדות או לתוך הפיטוס אם יכולין (ה)כלבים וחזירין לחפש אחריו ולהוציאו אתה חייב זקוק לבער אותו ואם לאו אי אתה זקוק לבערו. נכרי שבא לביתו של ישראל וחמץ בידו אין זקוק לו הפקידו לו חייב לבערו שנאמר לא יראה לך שאר ייחד לו בית ונתנו בתוכו אין זקוק לו.¹⁸

רבן שמעון בן גמליאל מוסיף פירוש אחר ל"לא ימצא". הוא מפרש "לא ימצא" כלא מצוי תחת ידך לביעור. מצב שכזה עשוי לקרות כשהחמץ מכוסה במפולת או נפל למקום שאין יד האדם משגת. המשפט האחרון העוסק בנכרי שבא לבית הישראל וחמצו בידו, יכול להחשב להמשך דבריו של רשב"ג, והוא מוסיף על הדוגמה הקודמת, שחוסר היכולת לבער יכול לנבוע מחסם משפטי-ממוני: החמץ שייך לנכרי. לא ברור אם המשפט הזה

¹⁶ במדרש תנאים לדברים פרק טז פסוק ד נמצאת דרשה זהה לזו שבמכילתא.

¹⁷ קטע זה במהד. אפשטיין-מלמד הוא מכת"י פירקוביץ. במקום זה הוסיפו את המשפט: "יכול יטמין ויקבל פקדון ת"ל שאר לא ימצא בבתיכם. או לא ימצא" עפ"י נוסח הרמב"ם. וספק אם היה בגוף המכילתא, מסתבר יותר שזו הוספה על פי הבבלי.

¹⁸ מכדרשב"י פרק יב פסוק יט

הוא אכן מדברי רשב"ג, או שלדעתו של רשב"ג רק חסם חומרי ממש יכול להחשב "אינו יכול לבערו", אבל פקדון של נכרי אצל הישראל – מחייב הרחקה וביעור אם אין פתרון אחר.

הדרשה של המכדרשב"י מורכבת הרבה יותר מן המכדר"י, גם מצד המצבים שהיא מתארת: פקדונות, הטמנה, ומצבי ביניים של רשות, וגם מצד זה שמתוארת בה בפירוש מחלוקת תנאים. אולם פרטיה של ברייתא זו אינם די נהירים, וגם הנוסח שלה מצריך בירור מדוקדק. העובדה שהברייתא מופיעה באופן דומה מאד בבבלי, ושבעדי הנוסח של המכילתא יש בה חילופים לא מעטים, מעוררת גם חשד שקיימת השפעה של הבבלי בעיצוב לשון המכילתא, לכן נתמקד בביאורה של הברייתא על פי הבבלי¹⁹.

קודם שנפנה לדיון בבבלי נשוב ונתן דעתנו למקורות המקראיים העוסקים באיסור "בל יראה ובל ימצא":
 שמות יב, טו: אך ביום הראשון תשביתו שאר מבתיכם
 שמות יב, יט: שבעת ימים שאר לא ימצא בבתיכם
 שמות יג, ז: מצות יאכל את שבעת הימים ולא יראה לך חמץ ולא יראה לך שאר בכל גבולך:
 דברים טז, ד: ולא יראה לך שאר בכל גבולך שבעת ימים

המקור	הזמן	המצוה	הדבר הנאסר	המקום	האדם
שמות יב, טו	ביום הראשון	תשביתו	שאור	בתיכם	
שמות יב, יט	שבעת ימים	לא ימצא	שאור	בתיכם	
שמות יג, ז	שבעת ימים	לא יראה (2)	חמץ ושאור	בכל גבולך	לך (2)
דברים טז, ד	שבעת ימים	לא יראה	שאור	בכל גבולך	לך

ההבחנה בין הפסוקים די ברורה, יש איסור "לא ימצא" בבתיכם, ואיסור "לא יראה" בכל גבולך. לא ימצא בבתיכם מובנו הפשוט הוא שלא תחזיקו חמץ בבית, בין אם רואים אותו ובין אם לאו. ואילו לא יראה מובנו שלא יהיה בכל מקום שבשליטת ישראל – אפילו כל המדינה, חמץ הנראה לעין. המדרשים אינם מקבלים את הקריאה הפשוטה הזאת, וגם בהלכה אין לה ביטוי. אם כי היא עשויה לשמש תשתית לתודעה הגורסת הבחנה בין הבעלות הפרטית על החמץ והחזקתו – האסורה לאדם הפרטי, אך אינה מחייבת התערבות אצל הזולת, לבין המצב של הפרהסיא "בכל גבולך", שם יש מקום לדרישה מכלל הציבור בישראל – לא יראה חמץ, ולא דווקא לא יוחזק בבעלות ישראל. אפילו גוי המותר באכילה נדרש שלא להציג בפרהסיא את החמץ שלו.

ג. העתקת האיסורים והשוויתם

הסוגיה העיקרית של הבבלי בענין בל יראה ובל ימצא נמצאת בפרק הראשון:²⁰ הסוגיה פותחת בברייתא הדומה לדרשת המכילתא דרשב"י שהובאה לעיל. נפתח בקריאת הברייתא בתשומת לב:

תנו רבנן: "שבעת ימים שאר לא ימצא בבתיכם", מה תלמוד לומר? והלא כבר נאמר "לא יראה לך שאר [ולא יראה לך חמץ]"²¹ בכל גבולך?

הצעת היסוד של הדרשה אינה רואה סתירה בין הפסוקים אלא ייתור: שניהם אוסרים דבר דומה. רק דקדוק הפסוקים מוביל את הברייתא להבנת החידוש שבכל פסוק:

לפי שנאמר לא יראה לך שאר, שלך אי אתה רואה, אבל אתה רואה של אחרים ושל גבוה, יכול יטמין ויקבל פקדונות מן הנכרי? תלמוד לומר לא ימצא.

יטמין אמור להיות מותר כי אינך רואה – גם את שלך. פקדונות מן הנכרי אמור להיות מותר, כי נתמעט מ"לך". הפסוק של "לא ימצא" מונע את שני ההיתרים. לא ימצא – אוסר גם את מה שלא נראה, והעדר מילת היחס "לך" אוסר גם את מה שאינו שלך.

אין לי אלא בנכרי שלא כיבשתו, ואין שרוי עמך בחצר. נכרי שכיבשתו ושרוי עמך בחצר מנין? תלמוד לומר: לא

¹⁹ ר"ד הנשקה הקדיש פרק במאמרו לבירווי נוסח ופרשנות של ברייתת המכילתא הזו.

²⁰ ה' ע"ב – תנו רבנן – ו' ע"א: ... שאינו מצוי בידך

²¹ הסדר בפסוק הוא הפוך.

ימצא בבתיכם.

המשפט הזה אינו מובן בהקשרו כאן. לכאורה היה מתאים לומר ההפך, אחרי שהוכיחו שגם חמץ של נכרי אסור היה מקום לומר שלא רק נכרי שכיבשתו ושרוי עמך בחצר אסור, אלא גם של נכרי זר. במבנה הנוכחי של המשפט, נראה שזו הרחבת היתר מנכרי זר לנכרי שכבשתו ושרוי עמך בחצר, ואם כך – יש לייחס את המשפט הזה לא למשפט שלפניו אלא לזה שלפני-פניו, הסובר שחמצו של נכרי מותר. אם כך, המשפט הקודם, ששלל את היתר חמצו של נכרי, אינו שלילה גמורה. על כך יחלקו בהמשך אביי ורבא.

אין לי אלא שבבתיכם, בבורות בשיחין ובמערות מנין? תלמוד לומר: בכל גבלך.

זו הרחבה של איסור בל ימצא גם אל מחוץ לביתו של האדם. יתכן שניסוח ההרחבה אל בורות שיחין ומערות ולא שדות בעלמא, מדגיש שגם חמץ שקשה להגיע אליו אסור.

ועדיין אני אומר: בבתיים עובר משום בל יראה ובל ימצא ובל יטמין ובל יקבל פקדונות מן הנכרי. בגבולין שלך אי אתה רואה, אבל אתה רואה של אחרים ושל גבוה.

כאן, לראשונה, מציע המדרש את האפשרות להפריד את האיסורים כמשתמע מן הפסוקים, בבתיים אסור בל ימצא, ובגבולין אסור בל יראה לך, והם שני איסורים שונים, בבית אסורה המצאות חמץ בכל אופן, גם אם אינו שלך וגם אם אינך רואהו, ואילו בגבולין אסור רק שייראה חמץ שלך.

מניין ליתן את האמור של זה בזה ושל זה בזה? תלמוד לומר: שאר שאר לגזירה שוה. נאמר שאר בבתיים: שאר לא ימצא בבתיכם, ונאמר שאר בגבולין: לא יראה לך שאר. מה שאור האמור בבתיים עובר משום בל יראה ובל ימצא ובל יטמין ובל יקבל פקדונות מן הנכרים, אף שאור האמור בגבולין עובר משום בל יראה ובל ימצא ובל יטמין ובל יקבל פקדונות מן הנכרים. ומה שאור האמור בגבולין שלך אי אתה רואה אבל אתה רואה של אחרים ושל גבוה, אף שאור האמור בבתיים שלך אי אתה רואה אבל אתה רואה של אחרים ושל גבוה.

מסקנת הדרשה היא שיש לחבר את כל הפסוקים לאיסור אחד המתאים לכל המקומות. אם כי, לא ברור מה מן המרכיבים עובר מצד לצד. מדוע למדו לחומרא מבל ימצא שפקדונות והטמנה אסורים, ומדוע למדו לקולא מבל יראה שבגבולין, שחמץ של נכרי ושל גבוה מותר. כמו כן, יש להבין מה בין חמץ של נכרי שהוא מותר, לפקדונות של הנכרים שהם אסורים, ומנין למדו זאת.

הפסוק לא יראה לך שאור בכל גבולך מכיל שלש הוראות: א. האיסור הוא על ראית החמץ ולא על החזקתו. ב. האיסור הוא על "שלך" בלבד. ג. האיסור חל בכל גבולך ולא רק בבתיים.

הפסוק לא ימצא בבתיכם מכיל שתי הוראות: א. האיסור הוא על המצאות חמץ. ב. האיסור הוא בביתך. עם זאת, חסרה בו ההוראה המגבילה: "לך", ולכן משמע שהאיסור חל גם על מה שלא שלך. אפשר לדייק מן הפסוק "לא יראה" שחמץ שאינך רואהו – דהיינו טמון, וחמץ שאינו שלך – כגון פקדון מן הנכרי, פטור.

מן הפסוק האחר אפשר לדייק שחמץ שמחוץ לבית מותר.

לצד חומרה אפשר לדייק הפוך: מן הפסוק "לא יראה" אפשר לדייק אסור "בכל גבולך", ולא רק בבית. ומן הפסוק "לא ימצא" אפשר לדייק שכל המצאות אסורה – לא רק הנראית לעין, ולא רק זו שבבעלות ישראל.

הדרשה מעבירה בעזרת הגזירה השווה את ההוראות הבאות מצד לצד: א. איסור הראיה מורחב לאיסור המצאות לפי הפסוק "לא ימצא". ב. האיסור מורחב גם לפקדונות של נכרים, על פי "לא ימצא" שאינו מוגבל ב"לך". ג. ביתך מורחב לכל גבולך, לפי הפסוק "לא יראה". שלש אלה הן חומרות. ד. לא ימצא מצטמצם ל"לך" – ומתיר של אחרים ושל גבוה שאינם שלך, וזו קולא.

החידוש העיקרי של הברייתא הוא בשימוש בגזירה שווה "שאר-שאר", המאחדת את שני הלאוים – בל יראה ובל ימצא, לכלל איסור זהה, כפול בציוויו וחופף בפרטיו. על פי פשוטו של מקרא ועל פי ההוה-אמינא של הברייתא, אפשר היה לחשוב שאלו שני לאוים נפרדים, שלכל אחד מהם מערכת פרטים שונה, ואת זה באה הברייתא לשלול.

כדאי להעיר שקיימת גם דעה הסוברת שהגזירה שווה אינה משוה לחלוטין את דין בל יראה עם דין בל ימצא, ומותירה הבחנה ביניהם:

נאמר שאור בבתיים. פירש הרא"ה ז"ל בשם רבו ז"ל דכיון דכתיבא גזירה שווה הרי הוא כאילו כתיבי תרווייהו בבתיים ובגבולין ואפי' בגבולין עובר בשניהם וכיון שכן תו לא שרי טמון בגבולין כי היכי דלא שרינן בבתיים.

ואחרים פירשו דלא אהני גזירה שוה אלא ליתן קולא דגבולין בבתיים, למישרי של אחרים ושל גבוה בלא אחריות, וליתן חומרא דבתיים בגבולין למיסר באחריות. אבל ליכא בגבולין אלא לאו דלא יראה בלחוד ומינה דשרינן טמון²²

דעת אחרים זו היא דעה יוצאת דופן, ונראה שגם הגמרא אינה מתפרשת יפה על פיה. עם זאת, ברור שיכולה היתה להיות אפשרות כזאת, להפרדה גמורה בין הלאוים. לאו של בל ימצא נאמר בבתיים, והוא אוסר החזקת כל חמץ שהוא בבית ישראל, לרבות חמץ של נכרי גמור. ולאו של בל יראה נוגע רק לראיית חמץ, והוא אוסר לראות חמץ בכל רחבי ארץ ישראל, אף אם הוא חמץ של נכרי. ואם יש נכרי שיש לו חמץ בארץ, אף שאין מחייבים אותו לבערו, עליו להטמינו בפסח. פירוש שכזה אינו בלתי סביר ולכן הוא מחייב מחשבה, מדוע באמת לא כך הם פני הדברים, ומה גרם לכך שהלאוים נתאחדו ונשתוו.

שיטת ההיסק של הברייתא בפרטי האיסור אף היא טעונה בירור נוסף: עקרונית, אפשר היה להעביר את החומרות ואפשר היה להעביר את הקולות. מסלול הקולא: מפיקים מ"ביתכם" קולא מצמצמת מ"כל גבולך", ומ"לך" קולא המצמצמת את "לא ימצא" לגמרי. והמסקנה תהיה שהלאוים מתייחסים רק לחמצו של ישראל הנמצא בביתו. מצד שני, אפשר היה לרבות לחומרה – מ"כל גבולך" גם מה שברשות נכרי, ומ"לא ימצא" – גם מה שלא שלך, ולאסור כל חמץ בכל רחבי ארץ ישראל.

נראה, שנוסחות הפשרה הכרחיות כדי להצדיק את הכפילות ואת הדיוקים. אילו היתה עמדה נחרצת בתחום הבעלות או בתחום הרשות, לא היתה התורה צריכה לסרב לדבריה ולסתרם מיניה וביה. אין טעם לכתוב "בתיכם" ולנטרל על ידי "בכל גבולך", ואין טעם לכתוב "לך" ולנטרלו על ידי "לא ימצא". אפשר היה לכתוב רק את הביטוי ההולם את הקוטב הרצוי. מכיון שבשני הנושאים, גם בתחום הבעלות וגם בתחום הרשות, יש הוראות מנוגדות בפסוקים, נדרשות הכרעות ביניים: יש מידה של בעלות מותרת ומידה של בעלות אסורה, יש מידה של רשות מותרת ומידה אסורה. כך נוצרו ההבחנות ברשות בין דרגות שונות של חמץ נכרי שנכנס לרשות ישראל, וכך נוצרו ההבחנות בבעלות בין רמת פקדון ובעלות משתנה.

ד. נכרי שכבשתו

האמוראים דנו בחלק התמוה של הברייתא, עליו הערנו לעיל, ביחס לנכרי:

אמר מר: "אין לי אלא בנכרי שלא כיבשתו ואין שרוי עמך בחצר, נכרי שכיבשתו ושרוי עמך בחצר מנין? תלמוד לומר: 'לא ימצא'." כלפי לייא? אמר אביי: איפוך. רבא אמר: לעולם לא תיפוך, וארישא קאי. שלך אי אתה רואה אבל אתה רואה של אחרים ושל גבוה, אין לי אלא בנכרי שלא כיבשתו ואין שרוי עמך בחצר, נכרי שכיבשתו ושרוי עמך בחצר מנין? תלמוד לומר לא ימצא.

הבעיה הפרשנית בברייתא שעיימה מתמודדים אביי ורבא היא הקטע על "נכרי שכבשתו". הקטע כפי שהוא מופיע בברייתא לפנינו חסר מובן.²³ נראה, שאחרי שלמדו שלא מקבלים פקדונות מן הנכרי, הוסיפו ללמד שזה נאמר גם בנכרי שכבשתו, ולא רק בנכרי שלא כבשתו, והרי זה הפוך להגיון הפשוט. אביי מציע "איפוך" – לתקן את הברייתא על ידי היפוך הדברים. רבא מעדיף שלא להפוך אלא לפרש כדברינו לעיל, שהמשפט אינו מתייחס לחומרת הפקדונות אלא לקולת ה"של אחרים ושל גבוה".²⁴ הבעיה עם פירושו של רבא היא שדרשת הפסוק משתמעת הפוכה:

והאי תנא מיהדר אהיתירא ונסיב לה קרא לאיסורא? [תנא אהיתירא נמי קמהדר]²⁵ משום שנאמר "לך", "לך" תרי זימני.

פירושו של רבא קשה, כי הפסוק המובא בגמרא להוכחת הקולא אינו מתאים. רוצים להוכיח שחמץ של גבוה ושל אחרים מותר? זה אפשרי מ"לך", ואילו "לא ימצא בבתיכם" משמש במדרש ההלכה למטרה הפוכה בדיוק – להרחיב את האיסור גם למה שאינו "שלך". תשובת הגמרא אינה מובנת כלל.

²² חידושי הריטב"א מסכת פסחים דף ה עמוד ב. דברי ה"אחרים" לא מתאימים לנוסח הברייתא שבגמרא לפנינו.

²³ ברור מן הדיון של אבי ורבא שזה הוא הנוסח שעמד לפנייהם ולכן תיקון הנוסח של הברייתא אינו פתרון לבעיה של הגמרא.

²⁴ בנוסח המכילתא אין קושי, מכיון שהמשפט המוסגר אודות הטמנה ופקדון אינו מצוי בה, ולכן הנוסח של המכילתא מתאים יפה לתירוץ של רבא.

²⁵ כך נוסח כת"י מינכן 95. בדומה ללשון בפירושו של רש"י.

הקושי הזה חמור מכל תירוציו הדחוקים. רש"י הרחיב בפירושו במידה יוצאת מן הרגיל. הוא פירש שהכוונה איננה כפשוטו, לפסוק לא ימצא בבתיכם, אלא למקור הנוסף בספרי דברים שבו נאמר "לא יראה לך שאור בכל גבולך", וממנו מעבירים את ה"לך" המיותר לפסוק "לא ימצא", כך שכביכול כתוב "לא ימצא לך", ולכן גם הפסוק של "לא ימצא" מכיל ממד של קולא בענין הבעלות. נראה להוסיף ביאור בדעת רש"י, שהכפילות של ה"לך" מחזקת את העמדה שבעלות היא גורם מכריע באיסור החמץ, ולכן היא עומדת כנגד האפשרות לדייק מ"לא ימצא" שאינו מוגבל ב"לך" להרחיב גם למקרים של חוסר בעלות, לחומרה. הסיבה שלא עשו זאת היא ככל ה"לך". הקושי בשיטת רש"י הוא שאין רמז בברייתא המכוון את הלומד להגיע לפסוק האחר.²⁶

התוספות הסבירו את הבעיה והמסקנה:

משום דכתיב לך לך תרי זימני – פירש הקונטרס כיון דמיתיר "לך", שדייה א"ל לא ימצא". וקשה לרשב"א דמיתורא ד"לך" גופיה, אפילו בלא [לא] ימצא מצינו למעוטי נכרי שכיבשתו? ואורי"י דאי לאו מ"לא ימצא", מ"לך" לא ממעטינן נכרי שכיבשתו, דהוא נמי "לך" חשיבא, וה"א דאתי לדרשה אחרינא. אבל השתא דשדינא א"ל לא ימצא" ממשמעותיה ממעטינן נכרי שכיבשתו, ד"לא ימצא לך" משמע אפילו במצוי בעינא "לך". אבל עוד קשה לו כיון דשדינא א"ל לא ימצא" אמאי איצטריך ליה לעיל למדרש "מה שאור האמור בגבולים וכו', אף שאור האמור בבתיים שלך אי אתה רואה וכו'" ותיריך ר"י, דאי לאו דרשה דשאור שאור הוה מוקי לה למעוטי של אחרים ושל גבוה בבתיים כמו בגבולים, ולא למעוטי נכרי שכיבשתו ודוחק.

קושיית התוספות ממה נפשך: אם אפשר ללמוד מה"לך" שב"לא יראה", מדוע צריך להעתיקו ל"לא ימצא", ואם כבר מעתיקים את ה"לך" אל ה"לא ימצא", מדוע לא עשו זאת בחלק האחר של הדרשה, ו"חסכו" את לימוד הגזרה-שווה שאור שאור, המחברת את הפסוקים.

גם אם פתרון טוב למבנה הפרשני של הדרשה, ניתן להבין ממנה כיצד תפסו התנאים והאמוראים בעקבותיהם את המשתמע מן הכתוב. בפסוקים קיימים דגשים שונים, לכוון של הרחבה ולכוון של צמצום האיסור. ה"לא ימצא" הוא ביטוי מרחיב, אבל ה"בבתיכם" מצמצם אותו. ה"לא יראה" הוא ביטוי מצמצם, מכיון שהוא מותיר מקום לטמון שאינו נראה, אבל ה"בכל גבולך" הוא ביטוי מרחיב מבחינת המיקום. ואילו ה"לך" אף הוא ביטוי מצמצם, מכיון שהוא מגביל את האסור ל"שלך", כפי שהסביר המדרש. הברייתא מסיקה, שחמצו של נכרי גם אם הוא נמצא ברשות ישראל מותר, מכיון שהצמצום של ה"לך" ב"לא יראה", גבר על העדר-ההגבלה בפסוק "לא ימצא". מן הלשון "לך" לך תרי זימני" ניתן להבין שהכפילות של ה"לך" מעצימה את כוחה על פני ההעדר של הסיוג בפסוק האחר.

ה. פקדונות

בעיה אחרת שצפה ועולה מן הדיון בברייתא היא הפער בין הלכת חמצו של נכרי להלכת פקדונות של הנכרים. בהשקפה ראשונה, יש סתירה הן בדרך הדרשה והן במסקנת ההלכה. מ"לא ימצא" למדים שאין לקבל פקדונות מן הנכרים, ומ"לא יראה לך" למדים שחמצו של נכרי מותר.

אמר מר: "יכול יטמין ויקבל פקדונות מן הנכרים תלמוד לומר לא ימצא". הא אמרת רישא: "שלך אי אתה רואה, אבל אתה רואה של אחרים ושל גבוה"? לא קשיא: הא דקביל עליה אחריות, הא דלא קביל עליה אחריות. כי הא דאמר להו רבא לבני מחוזא: בעירו חמירא דבני חילא מבתייכו, כיון דאילו מיגנב ואילו מיתביד ברשותייכו קאי ובעיתו לשלומי כדילכון דמי, ואסור.

הפתרון של הגמרא לסתירה הוא ביצירת הבחנה בין חמץ של נכרי שבאחריותו, לבין חמץ שהופקד אצל הישראל ומצוי באחריותו. כפי שמסביר רבא לבני מחוזא, חמץ שבאחריותם דומה לחמץ שבבעלותם, ולכן הוא אסור.

הצורך ליצור הבחנה בין שני סוגי בעלות נובע מן הדייקים הסותרים, התורה מרבה וממעטת את מה שאינו של ישראל, ולכן צריך למצוא קו ביניים בין שני הקטבים, שמצדו האחד בעלות הנכרי מתרת, ומצדו השני היא

²⁶ לפי נוסח כתי"י תימני, שכתוב בו "אימא לך לך תרי זימני", צריך לומר שאכן הגמרא בתירוץ מתקנת את פסוק הדרשה ומשנה בלשון הברייתא שינוי מהותי. דבר זה מוריד בערך תירוצו של רבא, שכן נראה שבא כדי לא להפוך את נוסח הברייתא כאב"י, ובסופו של דבר גם הוא נצרך לתיקון נוסח רדיקלי. פתרון כיוון אחר ומהופך: רעק"א בגליון הש"ס מפנה לריטב"א בקידושין, שבו מעלה הריטב"א רעיון מחודש: במקום שבו יש לפני ברייתא פסוק שמוכיח את דבריה ופסוק מתנגד, עשויה הברייתא להביא את הפסוק המתנגד, כדי להראות שלמרות הפסוק הזה המסקנה מהופכת. למרות הזרות שבהבנה זו, מבסס הריטב"א את דבריו על דוגמאות אחדות וקובע שזו דרכו של התלמוד.

אסורה. כך אפשר לדרוש מן הכתוב גם שמה שאינו שלך אסור וגם שמה שאינו שלך מותר. לאחר שהבריייתא יצרה את ההבחנה בין "של נכרי" לבין "פקדון" הגמרא מציעה הגדרה להבחנה זו, והיא, שקו הגבול עובר בנקודת האחריות. כאשר לישראל יש אחריות על הממון, אזי נחשב כ"לך" ואסור.

הניחא למאן דאמר: דבר הגורם לממון כממון דמי. אלא למאן דאמר: לאו כממון דמי, מאי איכא למימר? שאני הכא, דאמר "לא ימצא". איכא דאמרי: הניחא למאן דאמר דבר הגורם לממון לאו כממון דמי היינו דאיצטריך לא ימצא. אלא, למאן דאמר כממון דמי לא ימצא למה לי? איצטריך, סלקא דעתך אמינא: הואיל וכי איתיה הדר בעיניה, לאו ברשותיה קאי, קמשמע לן.

שני המהלכים המקבילים נובעים מעמדות מנוגדות. הראשון מניח שיש להשוות בין דין חמץ לשאר התורה, ומקשה על הסתירה בין דין חמץ לבין דין "דבר הגורם לממון לאו כממון דמי" – בשאר התורה, ואילו השני מניח שאין להשוות בין דין חמץ לשאר התורה, כי כאן, בחמץ, יש יתור מיוחד של "לא ימצא", ואם דבר הגורם לממון כממון דמי, לא היה צורך בייטור. המסקנה שקולה: היתה הוה-אמינא להקל בחמץ מכיון שלא ברור שהגדרת בעלות משפטית מספיקה להחשב כ"לך", לענין איסור חמץ, וגם אם סוברים שחמץ שוה לכל התורה, עדיין יש בו יתור "לא ימצא" שמאפשר לשנותו מכל התורה.

בעקבות הגמרא, ניתן לסכם את הבריייתא כך: חמץ של נכרי לעולם מותר, של ישראל לעולם אסור, ובמקרה הגבול של פקדון נכרי ברשות הישראל, קו ההבחנה עובר בשאלה אם האחריות על הממון היא של הישראל או של הנכרי. לשאלת המקום הפיזי אין חשיבות לפי הבריייתא הזאת.²⁷ המושג "חמצו של ישראל ברשות נכרי", שלפי המכילתא מותר, כיון שאינו ברשותו, לא מופיע כאן כלל ומסתבר שהוא אסור בפשטות, כי הוא "שלך". ההתמקדות בדיון בבעלות, ובסופו של דבר לרמת האחריות על הפקדון, נעשה על ידי רבא. שכן רבא הוא שפסק לראשונה לבני מחוזא שהם חייבים לבער את חמצם של הנכרים שברשותם. מסתבר, שקודם לכן נהגו כפי שמציע רב יהודה בשם רב בסוף הסוגיה: עשו לו מחיצה י' טפחים, שדומה ל"יחד לו בית". דהיינו – הבחנה על ידי הרשות, ולא ברמת הבעלות.

הדרישה של רבא יכולה להיות מוסברת בשני מישורים. מישור אחד הוא המישור של הפתרון הפרשני לבריייתא. נוצר צורך ליצור הבחנה שתיישב את הסתירה בין האיסור לקבל פקדונות מן הנכרים מכח "לא ימצא" לבין היתר של חמץ נכרי הנובע מ"ראה לך". הכרעת רבא היא שהאיסור הוא במקום שקיבל אחריות וההיתר במקום שלא קיבל אחריות, דהיינו – שהבעיה היא בדרגת הבעלות, ואינה שאלה של רשות כלל. פתרון זה מוצע על ידי הגמרא, למרות שבבריייתא היה ניתן לחלק ולהבחין בין קבלת פקדונות שמשמעה – כמו בתוספתא ש"הפקידו אצלו" – משמע הניחו ברשות הישראל, לבין "של אחרים" שהוא מונח אצל הנכרי. משום כך נראה, שהנטייה של הגמרא לפרש על בסיס הבחנה ברמת הבעלות, אינה רק צורך פרשני אלא גם עמדה עקרונית הלכתית. הנובעת מן התפיסה המשפטית הפורמלית המתרווחת אצל האמוראים, וכמותה ראינו גם בעניינים אחרים כמה וכמה פעמים. בעוד שבמקורות התנאיים מדובר על בעלות במובן הפשוט, במקורות האמוראים מדובר כבר על גדרים משפטיים של בעלות. אפילו הדוגמה של "הרהינו אצלו" שמתייחסת לשאלת מלוה ולוה ובעלות על המשכון, אינה מכילה במשנה ובבריייתא יותר מאשר בעלות ממשית: אם התנאי הוא שכשלא ישלם עד המועד יעבור המשכון לרשות המלוה, הרי שזו בעלות גמורה.²⁸ להלן נראה דוגמה דומה גם בשאלת הרשות. במשנה מדובר על מיקום פיזי במובן הפשוט ביותר: בידי הגוי, בבית או בחצרו של ישראל, או רשות ציבורית: "בכל גבולך" הכולל בורות שיחין ומערות. ואילו בסוגית הגמרא לקמן כבר דנים בשאלת הבית המושכר, האם יש לו מעמד של בית הישראל או בית הנכרי.

1. חמצו של נכרי בחצרו של ישראל

בהמשך הסוגיה עוסקת הגמרא בשאלת מיקומו של החמץ.

תנו רבנן: נכרי שנכנס לחצירו של ישראל ובציקו בידו אין זקוק לבער. הפקידו אצלו זקוק לבער. יחד לו בית אין זקוק לבער, שנאמר לא ימצא.

²⁷ בגמרא הקבילי כאן דין בהמת ארנונא ועיסת ארנונא. אנו עוברים ישירות להמשך הסוגיה הנוגעת לחמץ.
²⁸ כאמור, קיימת גם נוסחה אחרת במשנה, וזו טעונה בירור בפני עצמה. עיי אצל ח"י לויין במחקרים. (מוזכר לעיל)

ברייטא זו המצויה בתוספתא עוסקת במיקום החמץ, והיא משלימה את בריית המדרשב"י שעסקה בבעלות. כבר הוסבר לעיל שעמדת התוספתא מתמקדת כאן ברשות ולא בבעלות. מדובר על חמץ שהוא באופן גמור בבעלות הנכרי, ואף על פי כן, יש לבערו אם נמצא ברשות הישראל. זו גישה חולקת על המכילתא דר"י הסבורה שחמץ של נכרי בבית ישראל מעמדו כמעמדו של חמץ שנפלה עליו מפולת ואי אפשר לבערו.

מאי קאמר? אמר רב פפא: ארישא קאי, והכי קאמר: הפקידו אצלו זקוק לבער, שנאמר לא ימצא. רב אשי אמר: לעולם אסיפא קאי, והכי קאמר: יחד לו בית אין זקוק לבער, שנאמר לא ימצא בתיכם. והא לאו דידיה הוא, דנכרי כי קא מעייל לביתא דנפשיה קא מעייל.

שאלת ה"מאי קאמר" מתייחסת לפירוש המלים האחרונות בברייתא, הסומכות אותה לפסוק "לא ימצא". לא ברור איזו היא ההלכה הנלמדת מן הפסוק הזה.

רב פפא ורב אשי אינם חולקים לגבי הדין של הברייתא אלא על הפסוק המשמש כראיה. האם הוא מוכיח את הרישא, שפקדון אסור, או את הסיפא, שיחד לו בית מותר. לפי רב פפא, הראיה מ"לא ימצא" היא שפקדון נחשב למצוי. מעבר למה שנאמר קודם לכן, שהעדר ה"לך" מעיד על הרחבה של איסור בל ימצא גם למה שאינו שלך, אפשר לומר שהביטוי "לא ימצא" עצמו, גם בלי התייחסות ל"לך", מכיל משמעות האוסרת על קיומו של חמץ כלשהו בבית, גם אם הוא בבעלות גוי, כי הוא נחשב ל"מצוי".²⁹ מכיון צריך להוסיף לדבריו, שהסיבה לפטור מפקדון היתה ה"לך" שב"לא יראה". נראה, שרב פפא מבין שהלימוד לחייב פקדון מ"לא ימצא" אינו נעשה רק מהעדר ה"לך", אלא שב"מצא" יש גם אמירה חיובית. הפקדון מצוי לנפקד.

רב אשי לומד את מ"לא ימצא" את הפטור של "יחד לו בית". רב אשי למד ממקום אחר בפסוק: מה"בתיכם", שייחד לו בית אינו נחשב ל"בתיכם". רב אשי מסיט את הדגש בפסוק מן הבעלות אל הרשות. ומלמד, שרשות שאינה של ישראל פטורה – במקום שגם אין בעלות – מדין "בתיכם". למעשה רב אשי נוטה אל המגמה של המכילתא דר"י, המדגישה את ממד המקום, הרשות, על פני ממד הבעלות.

למימרא דשכירות קניא?

והתנן: "אף במקום שאמר להשכיר לא לבית דירה אמרו, מפני שמכניסין לתוכו עבודה זרה". ואי סלקא דעתך דשכירות קניא, כי קא מעייל לביתיה דנפשיה קא מעייל! שאני הכא, דאפקיה רחמנא בלשון לא ימצא מי שמצוי בידך, יצא זה שאינו מצוי בידך.

כשם שבפרק הסוגיה הקודם דנו האם ניתן לכרוך את דין הבעלות על החמץ עם הדין הכללי של "דבר הגורם לממון", כך דנים כאן אם אפשר לכרוך את דין הרשות של החמץ עם הדין הכללי של שכירות. ההנחה היתה שכשם שאסור להשכיר לעכו"ם דירה כי יכניס לשם עבודה זרה, כך יש לאסור להשכיר דירה לגוי כי יכניס לשם חמץ.³⁰ התשובה היא ש"בל ימצא" יש בו גם ממד של מיעוט וקולא: צריך להיות "מצוי בידך", וכאשר הוא מצוי ביד הנכרי, גם אם זו שכירות, מותר. גישה זו דומה לגישה התנאית הסוברת שחמץ של נכרי דומה לחמץ שנפלה עליו מפולת – הוא אינו בהישג יד לביעור, כמו חמץ שנפלה עליו מפולת.

רש"י ותוספות נחלקו במצב הבעלות של החמץ, כך מסוכמת המחלוקת בדברי התוספות:

יחד לו בית – פירש הקונטרס דלא קיבל עליו אחריות אלא אמר ליה הרי הבית לפניך. וקשה לר"י מאי איריא יחד אפילו לא יחד נמי? והכי נמי מסיק בסמוך למימר דשכירות קניא. ופר"ת דאפילו באחריות מיירי ומשום הכי מפיק מלא ימצא דלא חשיב מצוי כיון שיחד לו בית. ורב פפא אית ליה מסברא כיון שיחד לו בית הוי כאלו קיבל עליו אחריות על חמצו של נכרי בביתו של נכרי.

המחלוקת אם ב"יחד לו בית" מדובר באחריות או לא, תלויה בהבנת מבנה הברייתא. תוספות פירשו שיש בה שלשה שלבים, כמין סיפור: נכנס וחמצו בידו, הפקידו אצלו, יחד לו בית. נכנס וחמצו בידו מותר, הפקידו – נאסר, חזר ויחד לו בית – הותר. יחד לו בית הוא המשך ופתרון למקרה של הפקידו אצלו, וממילא מדובר בחמץ שקיבל עליו אחריות, וגם בו הפרדת הרשות, לדעת רבנו תם, מספקת. לפי רש"י יש לומר שאלו שלש

²⁹ כעין זה נראה שדרשו במכילתא דר"י, שהובאה לעיל.

³⁰ על ההקבלה בין חמץ לעבודה זרה דנו בכמה שעורים אחרים במסכת.

אפשרויות מקבילות: חמצו בידו, חמצו מופקד, וחמצו מונח ברשות נפרדת. לענין זה, הרשות הנפרדת דומה ל"בידו".

לדברי תוספות ניכר קושי: איך יודעים שרשות נפרדת מספיקה גם במקרה של בעלות חלקית? במיוחד קשה לרב פפא, שסבר שאין צורך בדרשה לכך, וה"לא ימצא" קאי ארישא. תוספות מתרצים בדוחק שזו סברה. הסברה הזו כמובן שנויה במחלוקת: האם ישראל שקיבל אחריות על חמצו של נכרי בביתו של נכרי פטור? לכאורה, דבר זה יכול להיות תלוי במחלוקת "דבר הגורם לממון".

לפי דברינו לעיל נראה לומר, שהקושי נוצר בשל השילוב של שתי הקטגוריות, קטגורית הבעלות עם קטגורית הרשות, שילוב שעיקרו מתרחש בסוגית הבבלי. הברייתא עצמה עוסקת רק ברשות, והיא הולכת בדרך המכילתא, שהרשות היא הערך הקובע. לכן שאלת מידת האחריות כלל לא נידונה כאן. גם אם החמץ הוא חמץ גמור של נכרי, יש לייחד לו בית, דהיינו רשות נפרדת.³¹ לעומת זאת, תוספות מפרשים אמנם שייחד לו בית הוא רשות נפרדת, ומועיל גם במקרה של קבלת אחריות, אבל אין להם הסבר מאין הדבר יוצא לפי רב פפא, ולכן הם נדרשים לסברא, שאין לה יסוד בכתובים.

מברייתא דומה בירושלמי, נראה שניתן להראות שהשאלה העיקרית בייחד לו בית היא שאלת הרשות בלבד. אמר רבי יוסה: מכיון שזה צריך לזה וזה צריך לזה כמי שכולן אחד. לא יראה לך: הייתי אומר הפקיד אצלו יהא מותר? תלמוד לומר: לא ימצא בבתיכם. אי "לא ימצא בבתיכם" הייתי אומר ייחד לו בית יהא אסור? תלמוד לומר: "לא יראה לך", הא כיצד? הפקיד אצלו אסור, ייחד לו בית מותר.³²

חמץ של נכרי שהופקד אצל ישראל אסור מפני שהוא ברשות ישראל, וכלול ב"לא ימצא בבתיכם". "ייחד לו בית", מותר – כיון שהוא ברשות הנכרי.³³

ז. בעלות ורשות

בשלב זה ניתן לשרטט את מפת הסוגיה. שני הפסוקים של בל יראה ובל ימצא מתייחסים לשתי קטגוריות, קטגורית הבעלות וקטגורית הרשות. הפסוק של "בל יראה" מצמצם את קטגורית הבעלות, ל"לך" – חמץ של ישראל בלבד, ומרחיב את קטגורית הרשות ל"בכל גבולך". ואילו הפסוק של "בל ימצא" מצמצם בקטגורית הרשות: "בבתיכם" בלבד, ומרחיב את קטגורית הבעלות – לא ימצא כלל.

אילולא הגזירה שוה, אפשר היה לנתק בין שתי המצוות, ולומר שעל "בל יראה" חייבים רק בחמץ של ישראל, אבל חייבים בכל מקום, ואילו בבל ימצא חייבים רק בבית של ישראל, אלא שחייבים על כל חמץ, גם של נכרי. ההשויה בין שתי המצוות על ידי ה"גזירה שוה", מחייבת התאמה ביניהן, אולם התאמה זו עשויה להעשות לקולא ולחומרא בשתי הקטגוריות: אפשר ללמוד מלא ימצא לחייב כל חמץ, ואפשר ללמוד מכל גבולך לחייב בכל מקום. אלא שאז, לא מובן מה טעם נצרכה התורה למעט ולשוב ולרבות. ולכן עדיף לפרש, שכל אחד מן המיעוטים תורם את קולתו לדין הכללי. כלומר: מ"בתיכם" למדים שרק ברשות ישראל גמורה, ומ"לך" למדים שרק בעלות ישראל גמורה. אלא שכנגד שני המיעוטים עומדים גם ריבויים: "בכל גבולך", ו"לא ימצא" שמשמע כנראה – לא ימצא כלל.

אם כן, גם צמצום מוחלט של האיסור לחמץ של ישראל בלבד וברשותו בלבד אינו אפשרי. ולכן אפשר לסכם את המודל המרובע כך:

גם בעלות וגם רשות ישראל – ודאי חייב.

גם בעלות וגם רשות גוי – ודאי פטור.

בעלות ישראל ורשות גוי, או בעלות גוי ורשות ישראל – מצבי ביניים הטעונים בירור.

הפתרון לבעיה המורכבת הוא פתרון ממצע, כלומר – יש מצבים של בעלות חלקית ויש מצבים של רשות חלקית. קו הגבול בין ההיתר לאיסור נמצא באמצע, ובזה מתקיים גם הריבוי וגם המיעוט. הריבוי מרבה את מה שיותר קרוב לבעלות ורשות ישראל, והמיעוט ממעט את מה שיותר קרוב לבעלות ורשות הנכרי.

³¹ רש"י מפרש "ייחד לו בית" כמובן של התיר לו להניח, כלומר, לא קיבל אחריות, ואינו מתייחס כלל לשאלת הרשות. מבחינתו, הקטגוריה המשמעותית היא רק קטגורית הבעלות.

³² ירושלמי פסחים א ג, כז ע"ג.

³³ וכך פירש הרמב"ן על פי המכילתא בפירוש התורה לשמות י"ב י"ט. הוא סובר שמדאורייתא חייבים רק על חמץ שנמצא ברשות ישראל, וחמצו של ישראל הנמצא ברשות הגוי אסור רק מדברי סופרים.

מצבי הביניים של הבעלות הם פקדונות: של ישראל ברשות נכרי, של נכרי ברשות ישראל, באחריות ושלא באחריות. מצבי הביניים של הרשות הם: בית מושכר, בית שיוחד לנכרי ולא הושכר, מחיצת עשרה טפחים בתוך הבית או ידו של הנכרי שמחזיק בחמץ בתוך ביתו של הישראלי.

נוסף לכך, עולה מסוגיית הבבלי שיש גם זיקה הדדית. כלומר, כשמידת הבעלות של הישראלי עולה, מידת הצורך ברשות ישראל כדי לחייב פוחתת, וכשמידת הבעלות של ישראל פוחתת, מידת הרשות צריכה לעלות. ואם כן, הרי אלו מין כלים שלובים שמתקיימת ביניהם תלות.

ח. "ייוחד לו בית" - בין בעלות, אחריות ורשות

שיעורי הבעלות והרשות והיחס ביניהם, הם שעומדים ביסוד הסוגיה והמחלוקות של המפרשים בה. שורש הדבר מצוי כבר בתורה עצמה: הביטויים "לא ימצא בבתיכם" "לא יראה לך בכל גבולך", מתייחסים גם לממד הרשות: בתיכם, גבולך, וגם לממד הבעלות: "לך" – ואפשר שגם ה"ימצא" מעיד במידה מסוימת על זיקת בעלות. היות הדבר מצוי לך. משכך, על המדרש וההלכה התלויה בו לגבש את המשקל המאוזן של כל אחד מן המרכיבים הללו.

שאלה משנית העולה בסוגיה ומקבלת משקל חשוב בדיוני הראשונים היא היחס שבין הגדרת מושגי הרשות והבעלות בחמץ לבין הגדרתם בתחומי הלכה אחרים. בתחום הבעלות, בא הדבר לידי ביטוי בדיון אודות "דבר הגורם לממון". האם יש לדון את האחריות לחמץ ככל "דבר הגורם לממון" או שבחמץ יש גדרים מיוחדים המשתמעם מהביטוי היחידי "לא ימצא". בתחום הרשות, בא הדבר לידי ביטוי בענין "שכירות קניא", שהיא הלכה הקיימת גם בהלכות עבודה זרה, ובנושאים אחרים, ובכל זאת ניתן לייחד את דין חמץ מכלל הש"ס גם בענין זה, שוב, מפני ייחוד הלשון "לא ימצא".

נקרא לדוגמה את חידושי הרמב"ן בענין "ייוחד לו בית", שם נדונה בעיה זו בפירוט:

הא דתניא "ייוחד לו בית אינו זקוק לבער". פירש"י שלא קבלו עליו, אלא אמר לו הרי הבית לפניך והניחו באחת הזוויות. וזה תימא הוא, שאם לא קיבל עליו אחריות, אפילו לא ייוחד לו בית נמי? אלא שרצה הרב ז"ל לפרש דהך ברייתא דינא קתני, כלומר הפקידו אצלו סתם זקוק לבער, דחייב באחריותו הוא מדין שומר חנם. אמר לו: הרי הבית לפניך אינו זקוק לבער. כדאיתמר בפרק הזהב (מ"ט ב') דהא ביתא קמך אינו לא שומר חנם ולא שומר שכר. וראיתי לבעל הלכות ז"ל ורב אחא משבחא ז"ל שכתבו זה הלשון ואי נטירותא ברשותיה דגוי היא דאמר הא ביתא קמך לא מחייב לבעורי, ונראה שלזה הפירוש הם מתכוונים, ושמה לכך השמיטם רבינו מן ההלכות.

עד כאן מפרש הרמב"ן את שיטת רש"י, ולפי הבנתו, לא זו בלבד שהלכת הפקדת חמץ והאחריות מתאימה לדיני ממונות הכללים, אלא שהברייתא של הלכות חמץ באה גם ללמד דין כללי בהלכות קבלת שמירה: האמירה "הנח בבית כרצונך" דינה כהסכמה לשמש כשומר חנם. כפי שמשמע גם מן הציטוט מדברי בעל השאלות. הרמב"ן חולק על העמדה ההלכתית של רש"י:

ומ"מ אין הסוגיא עולה לנו לפי שיטה שלהם, דא"כ היכי דייקין בה למימרא דשכירות קניא? בין בית שלו בין של אחרים כיון שאינו חייב באחריותו אינו זקוק לבער. וקנין בית של שוכר לענין האחריות אינו לא מעלה ולא מוריד. ועוד, דהוה ליה לאיתויי קרא משום שנאמר "לך". וכמדומה בעיני דגוי המפקיד ממון ביד ישראל סתם אינו מתחייב באחריותו, שאין הגוים בדין ארבע שומרים ד"רעהו" כתיב, ולא עדיפי גוים מן ההקדש דאמרינן הקדש, "רעהו" כתיב, ולענין נזקין ממעטינן (ב"ק ל"ז ב') שור של נכרי מדכתיב "רעהו" וכן בכל מקום.

אלא קיבל עליו אחריות ולא קיבל עליו אחריות בפירוש קאמרינן, הא סתמא לא קיבל עליו אחריות כלום הוא. והא דאסרינן (ה' ב') בחמירא דבני חילא, אותן בני העיר מעלין מזון לחילותיו של מלך היו ואפו להם הפת ומסרו (לנוגרי) גזבר של מלך בבית אחד משלהם ואם נגב משם חייבים היו בדין מלכות לשלם כלומר לחזור ולספק להם מזונות הלכך שלהם הוא. או שהפקידו בני החיל אצלם חמץ באחריות מפורש. ורבא טעם הברייתא אתא לאשמועינן לפרושי להו אבל בסתם אין גוים בדין שומרים.

הרמב"ן חולק על רש"י וטוען שההלכה שסבר לחדש על פי הברייתא בדיני שומרים אינה מצויה בה. בד בבד, הוא אינו חולק עקרונית על הגישה שיש התאמה בין דין חמץ לבין דיני השומרים באופן כללי. אלא שהוא חולק בפרטי הלכות קבלת אחריות ושמירה בממון הנכרים, ומכח זה דוחה את פירושו של רש"י ל"ייוחד לו בית".

בחלק האחרון של דבריו מפרש הרמב"ן את הברייתא באופן אחר, כשהוא ממקד את הדיון בהלכת חמץ, ובשאלת היחס שבין רשות ובעלות בחמץ עצמו:

אבל פירוש "ייחד לו בית אין זקוק לבער" אע"פ שהפקידו באחריות קאמר. וקס"ד מעיקרא משום דשכירות קניא והוה ליה ביתו של גוי, וחמצו של גוי ברשות הגוי אע"פ שקיבל עליו ישראל אחריותו אין זקוק לו, דהפקידו אצלו דוקא שנינו כך פירש ר"ת וכן כתב הראב"ד ז"ל. וכמדומים היינו שלא נאמרו דברים אלו אלא בחמצו של גוי, עד שמצאתי במכילתא: "בבתיכם למה נאמר? לפי שנאמר בכל גבולך שומע אני כמשמעו ת"ל בבתיכם מה ביתך ברשותך אף גבולך ברשותך יצא חמצו של ישראל שהוא ברשות נכרי אע"פ שהוא יכול לבערו אבל אינו ברשותו יצא חמצו של נכרי שהוא ברשותו של ישראל וחמץ שנפלה עליו מפולת אע"פ שהוא ברשותו אבל אינו יכול לבערו". למדנו מכאן שדין חמצו של ישראל עצמו כדין חמץ של נכרי שקבל עליו אחריות, ותרוייהו ברשות ישראל עובר, ברשות הגוי אינו עובר, ד"בתיכם" כתיב. ומעצמו הוא מוכרע שאם אין אתה אומר כן נמצאת אומר חמץ שלך אפילו מופקד ביד גוי בעיר [אחרת] אתה עובר עליו, ואע"פ שאינו בביתך ולא בגבולך, חמץ שאינו שלך אפילו בביתך אין אתה עובר עליו, והתורה אמרה "גבולך" ו"בתיכם".

חידושו הגדול של הרמב"ן בעקבות הברייתא של "ייחד לו בית", ולפי המכילתא הוא, שלשיטתו של אלו שאלת הרשות תופסת מקום מרכזי בחמץ עד כדי כך שחמצו של ישראל ברשות נכרי מותר מדאורייתא, כפי שהסברנו לעיל בפירוש המכילתא.

ונראה לי שזה דין תורה בלבד הוא, אבל מדבריהם חמצו של ישראל שהוא ברשות נכרי צריך ביעור, דהא תניא לקמן (ל' ב') אבל נכרי שהלוח את ישראל על חמצו אחר הפסח, עובר ואוקימנא כשהרינו אצלו. והר"ן - בביתו של גוי משמע. ומאי עובר? שהוא אסור הואיל ועבר עליו מדבריהם. ועוד, מכירת חמץ דבית שמאי, וכותח דר' יהודה בן בתירא (כ"א א') בביתו של גוי הם, ומדידהו נשמע לבית הלל במפקיד. וכן משמע בתוספתא, ודבר ברור הוא דכל חמץ של ישראל צריך ביעור בכל מקום שהוא, אבל מן התורה "בבתיכם" כתיב. ומיהו גבי ייחד לו בית לא החמירו מדבריהם, כיון דפקדון הוא ולא דישאל הוא. ודקתני במכילתא חמץ שנפלה עליו מפולת, בשנפלה עליו גל אבנים גדול שאי אפשר לו לפנותו, אבל היה אפשר לו לפנותו עובר עליו ולפיכך אמרו וצריך שיבטל בלבו. וי"ל דין תורה בכלול הרי הוא כמבוער, ומדבריהם צריך שיבטל בלבו גזירה שמא יפנה אותו ודעתו על החמץ.

בסופו של דבר נשאר הרמב"ן בדעה שאיסור חמצו של ישראל שאינו ברשותו אינו אלא מדרבנן. וחמץ של נכרי אפילו הוא ברשותו של ישראל אינו עובר עליו, אבל מדרבנן הצריכו להפריד לו רשות. נמצא שלפי שיטתו של הרמב"ן עיקר חיוב חמץ מדאורייתא הוא רק כאשר החמץ הוא גם של ישראל וגם ברשותו, וזו היא הדעה הנוטה להקל ביותר בצירוף שני המרכיבים הללו. בקוטב השני עומדת ההלכה הפסוקה המחייבת, ולו מדרבנן, לבער כל חמץ של ישראל, גם אם הוא ברשות נכרי, וכן לייחד רשות נפרדת לחמץ של נכרי, גם אם הוא קניינו הגמור.³⁴

שיטתו של הרמב"ן נועדה לפתור את הקושי שעלה בגמרא מן העירוב בין עקרון הבעלות לבין עקרון הרשות. חידושו של הרמב"ן הוא שעקרון הרשות בלבד קובע מדין התורה, שהרי בתורה מודגש בעיקר ה"בתיכם" וה"גבולך" שהוא תיאור של מקום ולא של בעלות. אבל, הרמב"ן נאלץ להתעלם ממסלול הדרשות האחר, הממוקד ב"לך" שהוא קטגוריה של בעלות. ובשל כך הפחית בערכה של הבעלות. למעשה, נראה שהגמרא דווקא שילבה בין שתי הבחינות, בעלות ורשות, וביקשה שלא לצמצם בכוחה של אף אחת מהן. על אף שנגרם מעמם פרשני וסרבול בהסקת ההלכות למעשה מן ההרכבה הזאת.

מכל האמור לעיל עולה שקיימת נטיה לקבל את הדרישה הכפולה, שהחמץ יהיה גם בבעלותו וגם ברשותו של הישראל כדי להתחייב עליו בפסח. קיימת גם מגמה להתייחס אל שאלת הרשות והבעלות של פסח כענין ייחודי לעצמו, שאינו מקביל להלכות בעלות ורשות הקיימות בשאר חלקי התורה. להבחנה זו תהיה השלכה משמעותית על הלכות מכירת חמץ כפי שהתפתחו במשך הדורות. להלן יתבאר, שעם הזמן פחתה והלכה גם המכירה, ממכירה משפטית וקניינית גמורה למכר סמלי, וגם העברת הרשות – ממסירת החמץ לידי הגוי, דרך מסירת המפתח ועד לסימון מסוים של הארון הסגור עם דברי החמץ בתוך הבית היהודי. התהליכים הללו

³⁴ ועיי' בשאגת אריה, סימן פו (ישנות) הדין במקרה הפוך לזה שבגמרא, אם חמץ של ישראל ברשות נכרי והנכרי ייחד לו בית – לשיטת הרמב"ן וסייעתו, האם עובר בכל יראה, ומסתעף לדיון רחב בכל שיטת הרמב"ן.

מוצדקים רק על רקע הגישה שתחילתה כבר במקורות התנאים, המייחדת את הלכות הבעלות והרשות של פסח, כפי שהתבאר.

ט. מכירת חמץ

המשנה בראש פרק שני מתירה ואולי אפילו ממליצה למכור את שאריות החמץ לגוי קודם לפסח. אין חיוב דווקא לבער את הכל:

כל שעה שמותר לאכול מאכיל לבהמה לחיה ולעופות ומוכרו לנכרי ומותר בהנאתו עבר זמנו אסור בהנאתו³⁵

בית שמאי ובית הלל נחלקו בשאלה עד מתי מותר למכור, אך מסכימים על עצם היתר המכירה:

בראשונה היו אומרים: אין מוכרין חמץ לנכרי ואין נותנין לו במתנה, אלא כדי שיאכלנו עד שלא תגיע שעת הביעור. עד שבא ר' עקיבא ולמד שמוכרין ונותנין מתנה אף בשעת הביעור. אמר רבי יוסה: אילו דברי בית שמיי ואלו דברי בית הלל, הכריע רבי עקיבא לסייע דברי בית הלל³⁶

בתוספתא שהובאה בתחילת השעור, מופיע הרעיון שאפשר למכור לנכרי מכירה שאינה מוחלטת, אלא מתוך כוונה לשוב ולקנות אחרי הפסח. התוספתא מציבה זאת במקרה של ישראל וגוי שהלכו בספינה, ויתכן שנרמז בכך שלא רצוי לעשות כן בתנאים רגילים, אולם מבחינה הלכתית-מהותית, אם המכירה הזאת תקפה ופוטרת מאיסור חמץ בספינה, היא פוטרת באותה מידה גם בבית. מכאן ואילך, הולכת ומתפתחת מערכת הלכתית מסועפת שתכליתה לאפשר מכירת חמץ באופן שיטתי ומסודר לנכרי בערב הפסח, באופן שפותר מלבער את חמץ ומאפשר בעזרת המכירה לשמרו עד לאחר הפסח.

בימי הראשונים

אפשר לעקוב אחרי תולדות היתר של מכירת חמץ עד סוף תקופת הראשונים בדברי הבית יוסף.³⁷

תוספתא (פסחים פ"ב ה"ו - ז) כתבה הרא"ש בפרק כל שעה (שם): ישראל וגוי שהיו בספינה וחמץ ביד ישראל הרי הוא מוכר לגוי או נותנו לו במתנה וחוזר ולוקח ממנו אחר הפסח ובלבד שיתנהו לו במתנה גמורה ורשאי ישראל שיאמר לגוי עד שאתה לוקח במנה קח במאתים שמה אצטרך ואקח ממך אחר הפסח.

לפי התוספתא מדובר במכירה גמורה. הרמב"ם גם מדגיש שאין היתר למכור על תנאי, ולכן חייבת להיות מכירה גמורה:

וכן כתב הרמב"ם בפרק ד' (ה"ו - ז) וסיים בה אבל לא ימכור ולא יתן לו על תנאי ואם עשה כן הרי זה עובר על בל יראה ובל ימצא. וכתב הרב המגיד: מה שכתב ואם עשה כן הרי זה עובר וכו' הוא כפי דעתו שכתב (ה"ב) שהמפקיד חמצו ביד גוי עובר בלאו וכבר נתבאר זה בסימן ת"מ (קפג. ד"ה ישראל).

בעיית הערמה:

רבינו ירוחם (נ"ה ח"ה מו.) כתב על תוספתא זו בשם בה"ג (הל' פסח כט ע"ג) ובלבד שלא יערים ואיני מבין דבריו דהא שרי ליתנו לגוי במתנה ולחזור וללקחו אחר הפסח ואין לך הערמה גדולה מזו ואפילו הכי שריא מאחר שמוציאו מרשותו לגמרי ואפשר דשלא יערים דקאמר היינו לומר שלא ימכור לו ולא יתן לו על תנאי.

ההסתייגות של רבנו ירוחם – ובלבד שלא יערים, אינה מובנת, שהרי אם במכירה גמורה מדובר, ודאי שזו הערמה והיא מועילה, ואם אין מכירה אלא על תנאי, אין היא מועילה כלל. הב"י מציע שכך יש לפרש דברי רבנו ירוחם, אבל אפשר שרבנו ירוחם מתכוון גם שלא לנקוט בדרך זו באופן רגיל כדי להתחמק מן המצוה של ביעור חמץ.

וכתוב בתרומת הדשן (ח"א) סימן ק"כ מי שיש בידו עניני חמץ ורוצה לתתם לגוי חוץ לבית במתנה גמורה ואותו גוי הישראל מכירו ויודע בו שלא יגע (בו) [בהם] הגוי כלל אלא ישמרם לו עד לאחר הפסח ויחזור ויתנם לו יראה דשרי, רק שיתנם לו במתנה גמורה בלי שום תנאי או שימכרם לו מכירה גמורה בדבר מועט אבל מתנה על מנת להחזיר לא מהני משום חומרא דחמץ. כדאיתא בהגהות מיימון בהלכות שבת (פ"ו אות ב).

ונראה מדברי בעל תרומת הדשן בתשובה זו ובתשובה שקודם לה (סי' קיט) דלא מהני נתינת חמץ לגוי אלא אם כן הוא גוי שמחוץ לבית:

³⁵ פסחים ב משנה א

³⁶ תוספתא פ"א ה"ז. הלכה דומה ומחלוקת דומה בין הבתים בענין נתינת חמץ לגוי סמוך לכניסת שבת, בידיעה שיטלטלו ברשות הרבים בשבת עצמה. משנה שבת א' ז. בבלי י"ז ע"ב.

³⁷ בית יוסף אורח חיים סימן תמח אות ג – ד. סיכום של תולדות היתר המכירה, ראו לדוגמה בפרק "מכירת חמץ" בספר "סידור פסח כהלכתו", רש"ז גרוסמן, ח"א פרק י"א (עמ' קכה – קלה במהד. תש"מ).

התרומת הדשן מוסיף עוד קולא – אפשר גם לתת במתנה לנכרי, אם כי – במתנה גמורה. נמצא, שהתנאים הנדרשים עד זמנו של הבית יוסף הם: העברת בעלות גמורה, ללא תנאים, והוצאת החמץ מחוץ לרשותו של הישראל לגמרי. "מחוץ לבית". אין היתר להתנות על המכירה או לתת במתנה על מנת להחזיר. המרכיב היחיד שדומה להערמה הוא שמותר לעשות זאת גם אם יודע בוודאות מהיכרותו עם הגוי, שהגוי ישמור ויחזיר לו את החמץ לאחר הפסח. וכך נפסק להלכה בשלחן ערוך:

חמץ של ישראל שעבר עליו הפסח, אסור בהנאה אפילו הניחו שוגג או אנוס. ואם מכרו או נתנו לאינו יהודי שמחוץ לבית קודם הפסח, אע"פ שהישראל מכרו לאינו יהודי ויודע בו שלא יגע בו כלל אלא ישמרנו לו עד לאחר הפסח ויחזור ויתננו לו, מותר ובלבד שיתננו לו מתנה גמורה בלי שום תנאי, או שימכרונו לו מכירה גמורה בדבר מועט; אבל מתנה על מנת להחזיר לא מהני.³⁸

בימי האחרונים

השלב הבא של התפתחות ההיתר הוא בראשית תקופת האחרונים, שם נמצא כבר שאפשר להסתפק ב"יחד לו בית" ואין צורך להוציא את החמץ הנמכר לגוי מרשותו:

גם החמץ יוציא חוץ לבית, דאם ישאר בביתו יהא נראה כמקבל בפקדון חמצו של עכו"ם, אבל מדינא שרי, כיון דאין הישראל חייב באחריות. אבל אם כשיאבד החמץ יצטרך הישראל להחזיר דמי המכירה לעכו"ם אסור. ואם יש לו חמץ הרבה ואי אפשר להוציאו חוץ לבית ימכור לו גם החדר.³⁹

הבעיה המתעוררת כאשר מכירת חמץ שאינה כוללת העברה לרשות הנכרי היא כפולה. גם בעיה בהקניית החדר או הרשות, וגם בעיה בהקניית החמץ עצמו. הפוסקים התלבטו בשאלת דרך הקנין התקפה בשני המישורים, ולא נרחיב בכך כאן. תמצית הדברים מופיעה כבר בדברי המגן אברהם בהמשך הפיסקה הקודמת:

...וצריך למסור לו המפתח שיכול ליכנס שם דאל"כ ה"ל כהערמה בעלמא... והמ"ב ס"י נ"ט כ' דצריך להקנות לו בכסף ובמשיכה או בהקנאת מקום... אבל בדיעבד קנה בכסף לחוד משום דרוב הפוסקים ס"ל כר"ש... ועוד כיון שהחמץ אינו ברשותו אלא שהתורה אוקמה ברשותו, בגילוי דעתא סגי...

ומשמע שם דאפי' לא מסר לו המפתח שרי בדיעבד... וכל דבר שנהגו הסוחרים לקנות בו כגון רושם או מפתח או שנתן כפו לחברו או פשוט⁴⁰ קונה ג"כ כאן...

ומיהו צריך שיאמר הריני מוכר לך החמץ דלא כההמון שאומרים הריני מוכר לך המפתח, דזה אינו כלום ואפילו בדיעבד אסור החמץ שהרי לא מכרו כלל. ובס"י מ"ג כ' שאם קנה ישראל אחר החמץ מן העכו"ם אחר הפסח צריך להחזיר לבעלים וא"צ הבעל להחזיר לו דמיו אם נתן להעכו"ם יותר מן הראוי ע"כ, והטעם דאמרינן אדעתא דעכו"ם אפקריה, אדעתא דכולי עלמא לא אפקריה. אבל אם העכו"ם אינו רוצה להחזירו לו אסור לתבוע אותו בדיניהם:

המגמה של המגן-אברהם המבוססת על דבריהם של פוסקים שקדמוהו, היא לאפשר מכירה בכל דרך שהיא, גם אם אין היא עונה על הלכות המכירה והקניינים הרגילים בין ישראל לגויים. בתוך דבריו אפשר למצוא שני נימוקים המצדיקים את ההקלות במכירת חמץ. האחד, "כיון שהחמץ אינו ברשותו אלא שהתורה אוקמה ברשותו, בגילוי דעתא סגי", והשני "אדעתא דעכו"ם אפקריה" – כלומר, אין לראות במכירת חמץ מכירה רגילה, אלא זו מכירה בדרגה פחותה יותר, הדומה להפקרת החמץ וביטולו. למעשה, היא סוג של גילוי דעת על נכונותו של האדם לסלק את החמץ ממנו בזמן הפסח, ודומה במידת מה להלכת הביטול.⁴¹

בעת החדשה: מכירה המונית

במשך הדורות הלך היתר מכירת חמץ והתרווח, עד שהפך להיות מנהג מקובל בכל בית בישראל. מה שבתחילתו היה היתר מיוחד למקרים חריגים, בעיקר לסוחרים ותעשיינים שהיו להם מלאים גדולים של סחורת חמץ, התפשט והפך להיות היתר שימושי בכל בית בישראל. אמנם, יש מן הפוסקים שלא נוחה דעתם מכך שימכרו חמץ בעין, אולם אחרים סוברים שאין לערער על המנהג הזה. כך כתב הרב ולדנברג בשו"ת ציץ אליעזר (ב) כפי שידוע לנו נהגים להקפיד שלא למכור חמץ ממש בעין, כך נהגו גדולי ישראל, והדבר מפורסם מהגר"א

³⁸ שולחן ערוך אורח חיים תמח ג

³⁹ מגן אברהם אורח חיים תמח ס"ק ד

⁴⁰ שם מטבע.

⁴¹ ראו לעיל בשעור על ביטול שם הוסבר ענין זה בהרחבה.

זצ"ל, והרבה טעמים לדבר גם משום הפיקפוק שבעצם המכירה ועוד כיוצ"ב. ופעמים רבות אנו נשאל מאנשים שנשאלו להם דברי חמץ שהם יקרי ערך כמו מוצרי בשר ודגים מוקפאים שמעורבים בחמץ, וא"כ מחד גיסא מי שירצה להחמיר ויזרוק את המוצרים הללו הרי לכאורה יעבור אלאו מה"ת דבל תשחית, ומאידך גיסא הרי סו"ס יש מצות ביעור חמץ, והאיך יש לנהוג בכגון זה.

תשובה: דעביד כמר עביד ודעביד כמר עביד, והמחמיר איננו עובר כלל וכלל על כל תשחית דאין כל מצוה למכור חמצו, ומקיים איפוא עיקרא דדינא המ"ע דתשבתו, והמקיל ג"כ איננו עובר על איסור, וחוץ מה שרובא דרובא אינשי, כבעלי החנויות והדומה להם מוכרים במכירתם גם חמץ בעין, ונותנים להם כתב הכשר שמכרו חמצם כדין, ידענא גם בתלמידי חכמים וגדולי תורה עוד מהדור הקודם שמכרו גם חמץ בעין ובמוצאי חג הפסח האחרון היו מכבדים בהם בני תורה שבאו לכבדם ולאחלם, עם זאת החג.

מובן שמכמה בחינות יותר מן ההידור הוא זה שמבערם.⁴²

אחרוני האחרונים: מכירה טקסית

גם מבחינת נוהל המכירה חל שינוי. בעוד שבתוספתא ואצל הפוסקים הראשונים דובר על מעשה מכירה פשוט, שיש בו העברת רשות גמורה והעברת בעלות גמורה, הרי שככל שעובר הזמן המכירה הופכת להיות סמלית וטקסית יותר ויותר. בסופו של דבר, הנוהג הוא שכל בית בישראל נותן הרשאה לרב למכור את חמצו.⁴³ החמץ נשאר בתוך הבית, סגור בארון מסוים, לאו דווקא נעול, וגם אם הוא נעול, אין מסירת מפתח לנכרי, ואין שום הוה-אמינא שהנכרי יבוא ויקח את "חמצו" בפסח או יחליט שלא להחזיר את הקנין אחרי הפסח.

אפשר היה לומר שהיתר "מכירת חמץ" שייך לקבוצת ההיתרים המפורסמים שנועדו לעקוף איסורי הלכה שקשה לקיים: הפרוזבול שעוקף את שמיטת הכספים בשביעית ומאפשר קיומה של מערכת הלואות סדירה. היתר-עיסקא המאפשר פעילות בנקאית הכוללת ריבית, והיתר המכירה בשביעית המאפשר קיומה של חקלאות בארץ ישראל בשנת השמיטה. אולם, הגישה הזאת איננה מסבירה מדוע התרחב ההיתר כפי שהתרחב. גם הרחבה כמותית – לכל בית בישראל, וגם הרחבה משפטית – לרמה גבוהה ביותר של פיקטיביות וסמליות.

טעמי מכירת חמץ: צד קולא

שני ההסברים הרגילים למכירת חמץ מגיעים משני קצוות של קשת ההלכה. הקוטב הראשון והמובן מאליו הוא הקוטב של הקולא: האילוץ הכלכלי גרם להתפשטותו של ההיתר. אפשר להוסיף ולהסביר את טיבו של האילוץ הכלכלי: בניגוד לכלכלה העתיקה, שבה ייצור המזון היה בדרך כלל לשימוש מייד, ואמצעי השימור והאחסון היו מעטים, לא היתה כל כך בעיה להפטר מכל החמץ בפסח. בספרות הקלאסית, עד העת החדשה, המלאים שהצריכו מכירת חמץ היו בעיקר שכר ותבואה שנרטבה. לעומת זאת בחברה תעשייתית מודרנית, שבה ניתן לייצר ולשמר כמויות גדולות של מזון, אי אפשר מבחינה כלכלית לבנות מחזור עסקי שבו מחסלים את כל מלאי החמץ מדי שנה בפסח. מתוך כך הפך ההיתר להיתר של קבע לבעלי עסקים ותעשייה, וכיון שכך נוצרו דפוסים קבועים של סדרי מכירה, נתפרטו ונתפרסמו בספרי ההלכות השכיחים, וממילא התפשטו לכל הציבור כולו.

התחושה של הפיקטיביות נובעת דווקא מה"מקצועיות המשפטית" של המכירה. מאות תשובות בספרות השו"ת של האחרונים עוסקות בבעיות שנתעוררו עקב מכירת חמץ שנעשתה שלא כדין. טעויות בניסוח שטר המכר, במעשה הקנין של החמץ, באופן התנית המכירה או בהקניית הרשות היו מצויות למכביר כל עוד היתה המכירה נתונה בידיהם הלא – מקצועיות של אנשים פרטיים, או אפילו של רבני קהילות קטנות שהתמחותם בדיני ממונות ובהלכות הסבוכות של קנייני הנכרים ודיני התנאים לא הספיקה כדי לפתור את כל הבעיות שעשויות להתעורר. לפיכך, התקינו גדולי הדורות נוסחים אחידים והעדיפו את המכירה בהרשאה – בהעברת סמכות המכירה ופעולת הקניין למסגרות מרכזיות ומוסמכות. מתוך כך נוצרה התחושה של הפיקטיביות, אף על פי שהיא מהופכת למגמה המקורית שבשלה הועברה המכירה מטיפולו הפרטי של כל יהודי לשכנו הגוי, לשליחות ייצוגית של רב הקהילה והעיר.

⁴² שו"ת ציץ אליעזר חלק כ סימן נא

⁴³ כיום רבים כבר אינם טורחים אף לילך אצל הרב, אלא חותמים על ההרשאה באינטרנט.

טעמי מכירת חמץ: צד חומרה

הקוטב השני הוא דווקא קוטב של חומרה. רבים נוהגים במכירת חמץ מתוך תודעה מהופכת דווקא, תודעה של חומרה גמורה. אחרי שקיימו בדיקה וביעור מדאורייתא ולא נותר עוד חמץ ידוע, ואחרי שביטלו את שאינו ידוע, כך שהם מוגנים בכלייה מאיסור בל יראה, מוסיפים ליתר בטחון גם מכירה. כך, גם אם נשאר חמץ שלא בוער, וגם אם כוונת הביטול לא היתה מספקת, אפשר לצרף גם את המכירה לידוא סילוקו הגמור של החמץ מן הבית. אפשר לומר שהמכירה גם משלימה את הביטול מצד גמירות הדעת. מעבר לאמירה המבטלת והמפקירה, נוסף גם מעשה משפטי קנייני גמור המורה על הרצון להוציא את החמץ מבעלותנו ורשותנו. אם מפרשים את המכירה הציבורית הרחבה מנקודת מבט של חומרה, אזי ההיבט הטקסי והסמלי מובנים יפה. שהרי אין צורך אמיתי במכירה ממשית, מכיון שלא מדובר בחמץ קיים כלל. ואפילו אם מגדירים מקום שיש בו חמץ, מדובר בדרך כלל בחמץ ברמת איסוריות נמוכה. דברים שאינם חמץ גמור אך גם אין רשות להשתמש בהם בפסח. כגון סוגים של חמץ נוקשה ותערובות חמץ, או כלים שלא הוכשרו לפסח, אף על פי שאין בהם חמץ בעין כלל ועיקר. יש מי שמשמשים בהיתר גם לצד הקולא, אך לא זו הסיבה העיקרית שבגללה התפשט המנהג למכור חמץ. מובן, שמכירת חמץ לחומרה שכזאת, אינה צריכה להיות מכירה ממשית, ואין צורך במכירה שכזאת. הדוגמה המובהקת היא מכירת החמץ הבלוע בכלים. הבעיה שחומרה זו מעוררת היא דו-צדדית: אם מוכרים את הכלי עצמו, אזי נוצרת בעיה שאחרי הפסח, כשקונים חזרה מן הגוי, הכלים יהיו חייבים טבילה. ואם לא מוכרים את הכלי, יש שאלה גדולה בדיני הקניינים, אם יש משמעות למכירה של דבר שאינו ניכר בעין, אינו ניתן להפרדה ולהעברה לידי הקונה, ואין לו גם ערך ממוני ריאלי – שוה פרוטה.⁴⁴

י. בין ישראל לעמים

בין הקוטב של החומרה לבין הקוטב של הקולא, אפשר לנסות להציע בדרך השערה אפשרות שלישית, של מכירת חמץ כמעשה בעל משמעות רוחנית בפני עצמו. המחשבה הזאת מתעוררת בעקבות העיסוק המרובה של המקורות, מאז התנאים והאמוראים, בחמצו של גוי. ראינו שחז"ל ייחסו משקל משמעותי להבדלה בין מעמדו של החמץ המצוי אצל ישראל לבין חמצו של נכרי. ההדגשה על המכירה לגוי כדרך לגיטימית להפטר מן החמץ בערב פסח, והדיון המקיף אודות היתר חמץ של נכרי שעבר עליו הפסח, ודינו של חמץ הנכרי בכלל, מורים שיש כאן ענין בעל משמעות מרכזית מאד בתורת החמץ.

ההפרדה בין ישראל לעמים היא יסוד מוסד במהותו של חג הפסח, ובפרשת יציאת מצרים. החל מההבדלות של בני יעקב היושבים בארץ גושן ומתפרנסים מרעית צאן – אלהי מצרים. עבור דרך המכות שלא פגעו בישראל, ובשיאם ליל יציאת מצרים ומכת בכורות, כאשר הקב"ה פוסח על בתי בני ישראל. היציאה ממצרים עצמה היא הבדלה בין ישראל למצרים, והפיכתו של ישראל לעם. בקרבן פסח הלכה מיוחדת של "כל בן נכר לא יאכל בו", וריחוקם של ערלים מסדר הפסח שונה במהותו מהמגמה השלטת בחגים אחרים, בעיקר סוכות – שבו יש מגמה של השפעה החוצה, לאומות העולם.

יתכן, שדווקא מכח הייחוד הישראלי של הפסח, מוגדרת מצות החמץ באופן פרטיקולרי: "יראה לך", "ימצא בבתיכם", ואפילו הביטוי "בכל גבולך" המרחיב – משמעו ברשותך, אך לא מעבר לך.⁴⁵ אין הוא מיועד להתרחב על הגויים, אלא רשותם של ישראל.⁴⁶

⁴⁴ יש אומרים שהמכירה מועילה אפילו לחמץ הבלוע בכלים. על הצורך והטעם במכירה שכזאת, ועל הבעיות שיש בה משני הצדדים: אם מוכרים הכלי אזי חייב בטבילה כשחוזרים וקונים אותו, ואם אין מוכרים הכלי אזי אין בזה ממשות של קנין, נכתב הרבה בספרי אחרונים. ראו לדוגמה בספר "מכירת חמץ כהלכתו" לרש"א שטרן, פרק ד'.

⁴⁵ האחרונים הבחינו בין איסורים שבהם נזקקו לשני מיעוטים כדי להוציא מן החיוב את מה ששייך לגוי ואת מה ששייך להקדש, כדוגמת חלה, לבין חמץ בפסח, שנתמעט מ"לך" כל מה שאינו שלך. עי' לדוגמה בשאגת אריה, סימן פ"ג, במנחת חינוך מצוה יא אות ג', בקובץ שעורים לפסחים ה' ע"ב אות ט"ז, ובחידושי הגרי"ז לבכורות יג ע"ב. לדבריהם, במצוות אחרות האיסור הוא כללי, ויש למעט ממנו כל דבר בנפרד, אבל בחמץ, האיסור הוא פרטי – על האדם, וכל מה שחוצה לו – אינו מחייב אותו, אפילו חמצו של יהודי אחר שאינו ברשותו ובבעלותו, אינו עובר עליו.

⁴⁶ במקורות החסידיים, המפרשים את החמץ כיצר הרע, מסבירים שקיימת נטיה הפוכה אצל האדם: לראות את ה"חמץ", כלומר חולשות ופגמים אצל אחרים, אבל לא להשגיח על עצמו. ולכן המצוה היא הפוכה בדיוק – חמץ של אחרים אינו אמור להטריד אותך, רק החמץ שלך דורש ביעור וביטול. (עי' תולדות יעקב יוסף פרשת בא, בסוף דינו במצות חמץ. וכן בפרשת ויגש, "ולי נראה לפרש על דרך הלצה". וכן כבעל שם טוב על התורה, פרשת בא, אות י', בשם בן פורת יוסף, ובהערת מקור מים חיים שם).

המכירה של החמץ לגוי לפני הפסח, מבטאת את ההבחנה הזאת – החמץ אסור לי, לי ולא לו. אם תרצה אמור: אילו היה שם לא היה נגאל. ומכיון שכך, יש בה במכירה ערך סמלי שמעבר לפתרון מעשי ליתרת החמץ. במקביל, אחרי הפסח – חמצו של נכרי מותר מייד. מכיון שאיסורו של החמץ מיוחד לאיש הישראלי, לגויים אין שייכות בגאולת הפסח, ואין ממילא משמעות בתנאי טהרת הנפש והגוף השייכים לגאולה זו – לאכילת המצה ולביעור החמץ.

מכירת החמץ הטקסית והסמלית בערב פסח מבטאת אם כן את עומק ההבדלה בין ישראל למצרים, ולעמים בכלל, שהיא ממאפייניו המהותיים ביותר של חג הפסח.⁴⁷

⁴⁷ "לקחת לו גוי מקרב גוי" עי' במהר"ל, גבורות ה', פרק ג', נ"א וע"ב.